„ВРЕМЕНА И НАРОДИ“

АНТИЧНА КУЛТУРА ВЪ БЪЛГАРИЯ

ОТЪ ПРОФ. ЯНКО ТОДОРОВЪ
и Д-РЪ ИВАНЪ ВЕЛКОВЪ

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

АНТИЧНА КУЛТУРА
ВЪ БЪЛГАРИЯ

БИБЛИОТЕКА

„ВРЕМЕНА И НАРОДИ“

НЕПЕРИОДИЧНО ИЗДАНИЕ ЗА ИСТОРИЧЕСКА
ПРОСВѢТА

РЕДАКТОРЪ

СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ

ГЛАВЕНЪ УРЕДНИКЪ НА
БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

ИЗДАВА „БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА“
СОФИЯ

ПРОФ. ЯНКО ТОДОРОВЪ И Д-РЪ ИВ. ВЕЛКОВЪ

АНТИЧНА КУЛТУРА ВЪ БЪЛГАРИЯ

ПРЕДХРИСТИЯНСКИ РЕЛИГИОЗНИ ТЕЧЕНИЯ ВЪ НАШИТѢ ЗЕМИ. АНТИЧНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ. ЕДИНЪ РИМСКИ ГРАДЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

БИБЛИОТЕКА „ВРЕМЕНА И НАРОДИ“
6

Лито - печатъ — Гурко 22, София

ПРЕДХРИСТИЯНСКИ РЕЛИГИОЗНИ ТЕЧЕНИЯ ВЪ НАШИТѢ ЗЕМИ

ОТЪ ПРОФ. ЯНКО ТОДОРОВЪ

На Балканския п-въ Евангелието започнало да прониква постепенно още отъ първия вѣкъ, вѣка на апостолитѣ, но тоя процесъ е билъ бавенъ. Беситѣ въ Родопитѣ, които Страбонъ познава като страшни и буйни разбойнишки племена, като диви планински вълци, прегърнали християнството благодарение проповѣдитѣ на епископа на Ремесиана, Никета, едва къмъ края на IV вѣкъ. Въ стихотворението на Св. Павлинъ отъ Нола, посветено на тоя сърдцатъ проповѣдникъ на Христовата вѣра срѣдъ беситѣ, последнитѣ сѫ наречени племе съ корава душа, обитаващо корава земя, ненадвити никога въ война, по-студени отъ снѣга на тѣхнитѣ планини. Но сега е станало просто чудо: сега тѣ радостно сѫ привели глава предъ обаятелната кротость на Исусовата благовесть; „сега бесътъ, богатъ съ цената на труда, повече ликува, защото по-рано търсѣше злато въ земята съ рѫце, а сега събира съ мисъльта си небесно злато; дето по-рано владѣеха звѣрски нрави, сега тамъ вирѣятъ ангелски обреди; въ пещеритѣ, въ които по-рано живѣеше разбойникъ, сега се крие праведникъ".

Какви религиозни схващания сѫ имали тракитѣ въ продължение на вѣкове и дори хилядолѣтия преди идването на християнството? Каква религиозна тревога е вълнувала проститѣ души на тия синове на балканската природа, срѣдъ буритѣ и снѣговетѣ на непристѫпни планини, срѣдъ долини и равни поля, въ които тѣ се отдавали на земедѣлски трудъ? Какви въпроси за невидимото и безкрайното, за душата и щастието, за тоя и за оня свѣтъ сѫ безпокоели тѣхнитѣ умове?

Преди всичко, като говоримъ за траки, ние не трѣбва да си ги представяме като хомогенно племе, но като обширенъ конгломератъ отъ многобройни тракийски племена, между които, въпрѣки общата имъ основа, не сѫ липсвали различия въ говоръ и обичай. Особно значителна е била разликата между севернитѣ траки (гети, даки) и южнитѣ, както ще видимъ това по-долу. Херодотъ не е грѣшилъ, като е схващалъ, че следъ индийцитѣ най-многочислени сѫ били тракийскитѣ племена; но поради голѣмата имъ разединеность не сѫ могли да достигнатъ до висока държавническа мощь. Разнообразни сѫ и имената на тракийскитѣ племена. По рѣка Марица, на северъ отъ Кипсела сѫ живѣели петитѣ; покрай брѣга между Марица и Места сѫ обитавали киконитѣ; по долното течение на Места — сапеитѣ; на северъ отъ тѣхъ, въ вѫтрешностьта — дерсеитѣ; до рѣката Струма, северно отъ планината Пангей (Парнаръ-дагъ) — едонитѣ; на северъ отъ едонитѣ, въ планинитѣ между Струма и Места — сатритѣ. По горното течение на Марица, въ западнитѣ Родопи сѫ живѣли беситѣ; по срѣдното течение на Марица се намирали одризитѣ. Въ днешна североизточна България сѫ обитавали гетски племена; на северъ отъ Дунава, въ вѫтрешностьта на Румъния тѣ се казвали даки. Югоизточно отъ гетитѣ живѣели кробизитѣ; малко по̀ на северъ отъ тѣхъ се намирали теризитѣ, отъ които и днешниятъ носъ Калиакра се е наричалъ Теризисъ-акра. Кробизитѣ били поселени около Балчикъ, па и на западъ въ вѫтрешностьта. Въ Добруджа като гетско племе е известно племето троглодити. Гетски сѫ племената дименсии, пиаренсии, оитенсии, обуленсии, които Клавдий Птоломей изброява между Осъмъ и Черно море. На западъ отъ Осъмъ живѣели мизитѣ, около Гигенъ обитавали трибалитѣ и т. н.

*

Главното безименно тракийско божество-конникъ, което презъ римската епоха е означено въ многобройнитѣ релиефи и надписи съ гръцкото име Херосъ, ни се явява като многостранна и многолика божествена сила съ различни тракийски или латински прѣкори. Тия прѣкори разкриватъ разнитѣ страни и качества на туй божество или обозначаватъ мѣстото, въ което е почитано. Оброчнитѣ плочки, въ които намираме обозначенъ тракийския конникъ-херой, сѫ твърде късни; тѣ принадлежатъ повечето къмъ епохата на римското владичество отъ I до III в. сл. Хр. и отразяватъ техниката на римско-елинистическото изкуство; сѫщото се отнася и за монетитѣ, отъ които можемъ да черпимъ сведения за тракийската религия. Божествената сила се е въплътила за тракитѣ въ образъ и подобие на конь. Още отъ Омира знаемъ, че тракийскитѣ коне сѫ били прочути, а самитѣ траки сѫ наречени въ Илиадата коневъдци. Тракийскиятъ царь Резъ, споредъ Омира, се явилъ предъ Троя съ най-хубави и най-едри коне, по-бѣли и отъ снѣга, бързи като вихъръ.

Не е чудно, че за тия страстни ловци-ездачи и богътъ е приелъ въ археологическитѣ паметници форма на конникъ-ловецъ.

Това многолико и до известна степень загадъчно тракийско божество-конникъ, божество на природното плодородие, на растителностьта и лова, на ливадитѣ и лозята ни се представя като благодатна и велика божествена сила, като „добъръ и великъ Херосъ" — Херосъ Манимазосъ (въ единъ релиефъ отъ Габрово), на което се прави жертвоприношение отъ близкитѣ на покойника; явява ни се като закрилникъ на рудницитѣ, както се вижда отъ прозвището му Авлариохосъ или Авлархепосъ (въ оброчни плочки отъ Малко-Търново въ Странджа-планина); като дарителъ на полско плодородие — Херосъ Агриосъ, на когото се прави посвещение, за да се осигури закрила на имотитѣ; срѣдъ знойнитѣ житни полета въ равниниитѣ той ни се явява като закрилникъ на пшеницата — Пюремеруласъ; въ равнинитѣ той е Дерзелатесъ — „държитель", „крепитель" на плодородието и човѣшкото благоденствие; на други мѣста той приема небесни елементи и се явява въ оброчни плочки отъ Тракия като свѣтълъ богъ, който праща свѣтлина — Кендрисосъ, Херосъ Кендрисосъ. Другаде ни се явява като Херосъ лѣчитель — който прогонва болести и напасти, като божество, което дарява здраве на своитѣ поклонници, като спаситель (Созонъ), като милостиво и благосклонно божество, което е готово да се вслушва въ молитвитѣ и болкитѣ на хората (Елекоосъ), като богъ на войната и като непобедимъ (Инвиктусъ) въ борба срещу враговетѣ и пр.

Не е липсвала у тракитѣ и женска богиня, изразителка на женственостьта въ живота. Това е Бендида, която гърцитѣ отождествили съ своята Артемида-ловджийка. Бендида — Артемида (Диана) е била богиня покровителка и повелителка, богиня царица, която властвува, както надъ подземнитѣ сили, отъ които зависи плодородието — тя е главно подземно хтоническо божество

— така и надъ творческата сила на цѣлокупната природа. Нейно свещено животно е свинята като символъ на плодовитостьта въ природата. И тя е ездачка-ловджийка, но женственостьта ѝ личи на прьвъ планъ въ изображенията и я отличава отъ тракийския конникъ-херой. Тя язди не на конь, а на нѣжно, красиво и толкова привлѣкателно животно еленъ и е седнала заднишкомъ, обратно на положението на тракийския конникъ. Като закрилница и изразителка на творческитѣ плодородни сили въ природата, животнитѣ и хората, тя е приемала отъ тракийскитѣ и пеонски жени, въ знакъ на почить и благодарность за изобилна жетва, дарове обвити въ пшенична слама. У тракийското племе едонци тя е била почитана съ музика и пѣсни, оргиастически, подъ името Котисъ или Котито; като закрилница и насърдчителка на майчинството, тя се явява и подъ името Велика богиня-майка. Изобщо Бендида — Котито представя женската половина на тракийския конникъ*).

Общата черта на тракийския конникъ, дето и да е билъ почитанъ той, е неговиятъ хтонически характеръ, т. е. неговиятъ характеръ на божество подземно, което има власть надъ душитѣ на умрѣлитѣ въ подземния мраченъ свѣтъ. Цѣлата хтоническа набожность е свързана съ земята — „отъ пръсть си и пакъ на пръсть ще станешъ“. Погледътъ на поклонницитѣ е насоченъ поскоро къмъ земята, отколкото къмъ небето. Покойницитѣ биватъ заравяни въ земята, а не изгаряни; хтоническото божество трѣбва да бѫде умилостивено съ жертвоприношения свързани съ мрачна тържественость. Човѣкъ и богъ и сѫдба човѣшка въ тоя и въ оня свѣтъ сѫ неотдѣлимо свързани съ мрака на подземията, безъ да бѫдатъ огрѣти нито отъ единъ лѫчъ на безкрайното небе съ неговата свѣтлость, простори и радость. Хтоническитѣ култове сѫ характерни за южнитѣ траки край Срѣдиземно море, на югъ отъ Стара-планина.

Когато се разселили на Балканския п-въ, тракитѣ, които дошли отъ своята обща индоевропейска прародина, претърпѣли тукъ различна сѫдба. Южнитѣ траки се подложили на силното, непреодолимо земно влияние на заваренитѣ тукъ мѣстни хтонически култове и тѣхната небесна, донесена отъ общото индоевропейско отечество 'религия се затъмнила толкова много отъ подземни хтонически елементи, че само следи отъ тая небесна религия могатъ да се открият тукъ-таме между култовет на южнитѣ траки. На северъ отъ Балкана, между гетитѣ и дакитѣ, индоевропейската проторелигия на тракитѣ е могла въ голѣма степень да се запази въ своята първобитна чистота.

---

*) Вж. подробно за тракийския конникъ и Бендида — Котисъ у проф. Д. Дечевъ, Очеркъ на религията на древнитѣ траки, въ „Бълг. истор. библиотека“, 1928, т. III, стр. 22 и сл.

*

Да се повърнемъ къмъ южнитѣ траки. Намѣренитѣ досега релиефи на тракийския богъ-конникъ сѫ доста много. Но съ конника-богъ и съ Бендида не се изчерпва съдържанието на тракийската религия. Тракийската набожность не е могла да се задоволи само съ тѣхъ. За равнитѣ тракийски полета и за хълмиститѣ мѣстности тѣ сѫ могли да бѫдатъ достатъчни. Но въ усоитѣ и дебритѣ на високитѣ и мощни планини, въ Хемъ, Родопитѣ, Пиринъ, въ македонскитѣ гори тракийската душа се е почувствувала ожаднѣла за нови откровения, за по-голѣма близость до божествената сила, за сливане, макаръ и за моментъ, съ самия Богъ. Тукъ, срѣдъ самотата и буритѣ на планинскитѣ пустини, предъ безднитѣ на урвитѣ, предъ оснѣжени, ту обагрени отъ слънце, ту обгърнати съ черни облаци самотни върхове тракийскиятъ конникъ е билъ вече залъгалка за разтревожената набожность. Тукъ всичко е мощно, гората ечи, вълнува се отдънъ земя, мълнии раздрусватъ и разсичатъ вѣковни дървета, всичко живо се е спотаило за мигъ предъ разбѣснѣлата се мощь на планината; следъ малко затихнатъ екотъ и буря, покажатъ се надъ върховетѣ на дърветата засмѣни небеса, всичко блѣсне въ свѣтлина и аромати, всичко е опоено, зашеметено, иска да излѣзе вънъ отъ себе си, да строши веригитѣ на мъничкото тѣло и направо да проникне въ святая светихъ на божеството. И дивиятъ тракиецъ въ своята примитивна грубость намѣрилъ сѫщо така грубъ и дивъ начинъ да се слѣе съ божеството. Тукъ, въ тия планински пущинаци е люлката на екстатичния мистицизъмъ, на Дионисовия оргиазъмъ, на бѣснуващата религиозность.

Дионисовата оргиастика почнала да прониква въ Гърция презъ VIII в. пр. Хр., въ една преломна епоха, когато въ гръцкия свѣтъ се извършвало преминаване отъ срѣдновѣковие, отъ рицарския феодализъмъ на Омировитѣ герои съ по-примитивно стопанство и начинъ на животъ, къмъ по-ново време, въ което, благодарение на колонизацията и на търговията, се туря начало на капитализъмъ и на парично стопанство. При всѣки исторически преходъ обикновено става прекършване въ старитѣ вѣрвания и схващания на мнозинството, става промѣна, предшествувана отъ известно разтление, избледняване, разнебитване на старото, отъ недовѣрие и песимизъмъ къмъ една застарѣла и закостенѣла религия, станала вече не напълно годна да задоволява религиознитѣ нужди и съмнения. И за гръцкия свѣтъ бѣ настѫпила епоха, когато олимпийската религия постепенно се оказала избледнѣла и недостатъчна. Олимпъ станалъ твърде много високъ и недостѫпенъ, та мнозина вѣрващи сѫ го чувствували вече до известна степень отчужденъ отъ прѣкитѣ религиозни нужди на човѣшкото сърдце. Олимпийскитѣ богове започнали да губятъ допиръ съ живота и реалностьта. Тъкмо въ такава епоха наклулъ въ Гърция оргиастическиятъ култъ на Диониса.

Въ тракийския произходъ на Диониса и на неговата оргиастика нѣма вече съмнение. За това ясно ни говори една твърдо установена гръцка традиция. Дионисъ е дошълъ въ Гърция отъ северъ, отъ тракийскитѣ планини и неговото проникване е станало не наведнажъ и не безъ съпротива. Споредъ Софокла, Дионисъ е синъ на тракийския царь Дриасъ и е билъ вграденъ въ скала. Даннитѣ на Херодота въ това отношение сѫ характерни: „Сатритѣ, доколкото ни е известно, казва той, още не сѫ покорени отъ никого; само тѣ отъ тракийцитѣ сѫ запазили свободата си до днешенъ день, понеже живѣятъ по високи планини, покрити съ разнообразни гори и снѣгъ, и се отличаватъ съ храбрость. Тѣ владѣятъ прорицалището на Диониса, което се намѣрва на най-високата планина; като пророци на светилището служатъ беситѣ, едно племе отъ сатритѣ. Има една жрица, която дава отговоритѣ, както въ Делфи". Херодотъ, следователно, ни свидетелствува, че тракийското племе сатри (клонъ отъ които той счита беситѣ) сѫ имали светилище и прорицалище на Диониса и че тѣ, като храбъръ и свободолюбивъ народъ, не сѫ били покорявани отъ никого, та и Дионисовата религия, съ която ги характеризира той, не е била внесена отвънъ, отъ чужди завоеватели, а е туземна тракийска религия. И на друго мѣсто той изтъква Диониса като тракийско божество. „Отъ боговетѣ, казва той, тракитѣ почитатъ само тия: Аресъ, Дионисъ и Артемида"*). Съ особенъ интересъ се четатъ въ това отношение сведенията на Страбонъ (родомъ отъ Амасия на Понта и живѣлъ приблизително отъ 63 г. пр. Хр. до 19 г. сл. Хр., като написалъ География въ 17 книги). Като споменава за тракийскитѣ праздници котитии — бендидии и за богинята Котисъ у едонцитѣ, той преминава къмъ служителитѣ на Диониса, като превежда думитѣ на Есхила: „Единъ държи въ ржце флейта, изкустно дѣло на стругарь, и съ прѫститѣ си изпълнява пѣсень, що подбужда къмъ луди викове; други пъкъ гърми съ медни кимвали". На друго мѣсто поетътъ говори: „Ехти весела пѣсень, страшни мими, подражавайки на бика, реватъ отъ скришно мѣсто; ужасниятъ кънтежъ на тимпана се разнася като подземенъ грьмъ". Страбонъ съ устата на Есхила ни рисува тукъ тракийско Дионисово празднеиство съ страшни кънтежи на тжпани и съ лудо, зашеметяващо свирене на флейти и кавали, при което Дионисъ е таченъ тукъ въ форма на бикъ, затова и се устройватъ мимически игри, въ които се подражава на рева на бикъ. „Това прилича, продължава по-нататъкъ Страбонъ, на фригийскитѣ свещенодействия, защото самитѣ фриги сж преселници отъ Тракия и, следователно, тия свещенодействия сж пренесени оттамъ. Сжщо и писателитѣ, които свързватъ Диониса съ едонеца Ликургъ, се догаждатъ за сходностьта на обредитѣ имъ". Фригитѣ сж тракийски преселници въ Мала-Азия. А Балканскиятъ п-въ е билъ заетъ отъ тракитѣ много отрано, може би презъ III-то или презъ II-то хилядолѣтие пр. Хр. Сжщо така отрано отдѣлни тълпи тракийски племена започнали да преминаватъ въ Мала-Азия. Тракийското племе фриги е проникнало въ Мала-Азия, споредъ Ед. Майеръ, въ началото на XII вѣкъ пр. Хр.; възможно е това да е станало много по-рано, както се приема отъ други учени. Макаръ въ историческо време да намираме тракитѣ главно въ източната половина на п-ва, тѣ сж заемали по-рано цѣлия п-въ чакъ до Адриатическо море на западъ, дето по-късно нахлули и се настанили илиритѣ, та между тѣхъ отдѣлни тракийски племена, останали въ тая часть, изглеждали като острови. Тоя тъкмо натискъ на илирийскитѣ племена върху тракитѣ е причинилъ, споредъ мнението на нѣкои учени, и преселението на фригитѣ въ Мала-Азия. Еднакви мѣстни тракийски имена се повтарятъ както въ западната, така и въ източната половина на п-ва. Освенъ фригитѣ, въ Мала-Азия сѫ се преселвали и други тракийски племена: мизитѣ, една часть отъ които останали въ старитѣ си жилища на северъ отъ Балкана, а по-късно (презъ VII в. пр. Хр.) преминали отъ Тракия въ Мала-Азия, тинитѣ и витинцитѣ. Затова не е чудно, че тракийскитѣ обреди на Диониса намираме широко практикувани и по планинитѣ на Мала-Азия и че Еврипидъ въ своитѣ „Вакханки" ни е предалъ традиция, споредъ която Дионисъ се е движилъ отъ северъ къмъ югъ: той идва да благослови Пиерия, областьта на северъ отъ Олимпъ, като въ движението си преминалъ презъ двѣтѣ македонски рѣки Аксий (Вардаръ) и Лудий (Мъгленица).

---

*) Помѣстенитѣ въ настоящия очеркъ цитати на български отъ старитѣ автори (Херодотъ, Страбонъ, Птоломей, Плиний, Помпоний Мела) сж споредъ превода на Г. И. Кацаровъ и Д. Дечевъ, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, изд. на Бълг. академия на наукитѣ, София, 1915.

И музиката, която е съпровождала Дионисовитѣ свещени оргии, е била наричана тракийска и азиатска. „Поради мелодията, ритъма и инструментитѣ, ни казва понататъкъ Страбонъ, и цѣлата музика се счита за тракийска и азиатска. Това е явно и отъ мѣстата, въ които се почитатъ музитѣ; Пиерия (на с.-и. отъ Олимпъ, гдето обитавало едно време тракийското племе бриги), Пимплея и Лейбетъръ въ старо време сѫ били тракийски мѣста и планини, а сега ги владѣятъ македонцитѣ . . . Тия, които сѫ посветили на Диониса цѣла Азия до Индия, произвеждатъ отъ тамъ и по-голѣмата часть отъ музиката; така, единъ говори: „дрънка азиатска китара"; другъ нарича флейтитѣ берекинтийски или фригийски. И нѣкои отъ музикалнитѣ инструменти носятъ варварски имена, като набла, самбика, барбитъ, магадида и много други". Като говори за наклонностьта на гърцитѣ (атинянитѣ) да възприематъ всичко чуждо, Страбонъ изрично споменава, че тѣ възприели и тракийския култъ. „Атинянитѣ, казва той, обичатъ чуждото, както въ други отношения, така и въ религията; тѣ приели толкова много чужди свещенодействия, та сѫ станали за присмѣхъ дори въ комедията; между другото, тѣ сѫ приели и тракийскитѣ и фригийскитѣ. За бендидиитѣ (тракийски праздникъ въ честь на тракийската богиня Бендида) споменува Платонъ, за фригийскитѣ свещенодействия — Демостенъ, укорявайки майката на Есхина и самия него, че присѫтствувалъ при нейнитѣ тайни свещенодействия и участвувалъ въ процесиитѣ" . . . И Помпоний Мела, първиятъ римски географъ, родомъ отъ испанския градъ Тингентера (написалъ около 44 г. сл. Хр. една кратка география на стария свѣтъ), като говори за Тракия, която „обитава единъ народъ, тракийци, що носятъ разни имена и иматъ разни обичаи", споменава планинитѣ, които се издигатъ въ вжтрешностьта на страната, Хемъ, Родопи и Орбелъ, като свърталища на Диониса (Либеръ), като срѣдища на неговия култъ и сборища на менадитѣ, женитѣ-придружници на Диониса и участници на неговитѣ тайнства.

Много ценни сведения за Дионисовата оргиастика ни е далъ великиятъ поетъ Еврипидъ въ драмата „Вакханки", която е писалъ презъ последнитѣ години на живота си, като гостъ въ двора на македонския царь Архелай (413—399 г. пр. Хр.), известенъ съ своето меценатство като закрилникъ и насърдчитель на поети, художници и философи. Македония била станала люлка на Дионисовитѣ оргии, на вакханалиитѣ. Плутархъ предполага, че тъкмо тѣ допринесли твърде много за натегнатитѣ отношения между бащата и майката на Александра Велики — Филипъ Македонски и жена му Олимпиада. Една змия била намѣрена да лежи до Олимпиада, която се стремяла да подражава на менадитѣ, като отглеждала питомни змии, които носѣли тя и дружината й; змиитѣ пълзѣли изподъ бръшляна и се виели около тирситѣ. Филипъ започналъ да се бои отъ жена си, въ която виждалъ магьосница или орждие на нѣкой богъ. Всички жени въ тая страна (въ Македония) сж се намирали отъ най-старо време подъ владичеството на орфическитѣ обреди и Дионисовитѣ оргии и се наричали клодони и мималони, защото въ много отношения подражавали на едонскитѣ и тракийскитѣ жени около Хемъ. Тукъ имаме работа, значи, съ твърде ревностно отдаване на тракийския оргиастиченъ култъ въ първоначалната му дивость и буйность. Плутархъ ни казва по-нататъкъ, че Олимпиада била по-усърдна отъ всички останали и се отдавала на обредитѣ на обезумяване и екстазъ въ твърде варварска форма, като въвела опитомени змии въ вакхическитѣ сборища; тия змии попълзявали изподъ бръшляна и мистическитѣ ликни и се виели около тирситѣ на женитѣ и около тѣхнитѣ вѣнци, като правѣли мжжетѣ да обезумяватъ отъ страхъ. Подобни сцени сж нарисувани въ голѣмо количество по вази; намираме ги изобразени въ цѣла категория монети наречени цистофори. Тъкмо тукъ, въ Македония, Еврипидъ е ималъ възможность да наблюдава въ натура вакхическитѣ свещени оргии въ цѣлата имъ дивость и необузданость. Усамотенитѣ гори сѫ гъмжали отъ „роякъ жени, подлудени отъ Диониса“, които напущали кросна и совалки, зарѣзвали станове и домашни огнища, за да „възпѣватъ Диониса подъ звуковетѣ на гърмливитѣ тимпани, да прославятъ благословения богъ съ фригийски звукове и възклицания!“

„Славимъ Диониса и прогласяме вѣчнитѣ обреди!“*)

Въ основата на оргиитѣ е лежалъ единъ дивъ, страшенъ, твърде старъ обичай, омофагията, при който бѣсно бива разкѫсвано отъ вакханкитѣ живо животно, козелъ, елецъ, сърна или закланъ бикъ, изскубватъ се глава, бедра, крака и всѣки Дионисовъ поклонникъ лудо се нахвърля върху окървавенитѣ части, за да вкуси отъ месото и пие отъ кръвьта, колкото се може въ по-сурово състояние. Понеже богъ Дионисъ се проявява въ тия жертвени животни, то съ това и поклонницитѣ се приобщаватъ къмъ самия богъ, добиватъ неговитѣ качества и се сливатъ съ него. Има старо дивашко схващане, споредъ което убиецътъ добива храбростьта и добродетелитѣ на своя поваленъ врагъ, ако яде отъ тѣлото му. „Сладко е въ гората, когато тичашъ съ дружината, ... за да убиешъ козелъ, та да опиташъ кръвьта му и сладостьта на суровата му храна — и ненадѣйно паднешъ на земята, облѣчена въ свещена небрида. А главатарьтъ ни възклицава: „Бромие (т. е. Дионисе), бѫди благословенъ!“ Отъ земята изтича млѣко, изтича вино, изтича пчеленъ нектаръ, евое! А Бакхъ (Дионисъ), като издига на тирса червения пламъкъ на факела, ... дразни разпръснатата дружина, възбужда я съ възторжени викове и развѣва въ въздуха разкошнитѣ си кѫдри ... Радостна като юница, оставена при майка си на паша, вакханката подскача бързоного“. Подмладени се чувствуватъ стари хора, по жилитѣ имъ тече за моментъ млада кръвь.

И остарѣлиятъ царь Кадъмъ, и старецътъ гадатель Тиресий, които сѫ се запѫтили къмъ вакхическото сборище, не чувствуватъ умора, отъ радость забравятъ, че сѫ стари и, подмладени, почватъ да играятъ. Отъ где иде тая подмладителна сила?—Дионисъ, синътъ на тракийската богиня на земята Семела, „изнамѣри течния сокъ на гроздето и го даде на хората; той изгонва скръбьта на нещастнитѣ смъртни, когато се напиятъ съ него, и ги кара да забравятъ като на сънъ катадневнитѣ неволи: нѣма другъ цѣръ за мѫжитѣ". Въ вакхическото изстѫпление се крие голѣма пророческа сила, затова Дионисъ е и богъ-пророкъ: „Когато богътъ изпълни тѣлото, накарва бѣснитѣ да предсказватъ бѫдещето". Тоя хтонически култъ, за разлика отъ култа на небеснитѣ олимпийски богове, обича мрака. Той се извършва „повечето пѫти нощно време: въ тъмнината има нѣщо тържествено". Въ своята неподражаема картина на вакхическитѣ обреди Еврипидъ ни рисува една действителность. Сборища вакханки спятъ дълбоко въ планината предъ зори. „Едни бѣха налѣгали на елхови клончета, други на дѫбови листа, съ глави сложени на земята, коя де завърнала"... Водачката имъ Агава е майка на самия тивански царь — на младия Пентей. Когато тя чула ревъ на рогати говеда, застанала срѣдъ вакханкитѣ и имъ извикала да станатъ отъ сънъ. „Тѣ отърсиха отъ очи освежаваща дрѣмка и станаха прави... И найнапредъ си разпуснаха коситѣ на плещитѣ, вързаха си пакъ небридитѣ, у които се бѣха развързали вѫзлитѣ, и опасаха шаренитѣ кожи съ змии, които имъ лижеха бузитѣ. Други пъкъ, които бѣха родили наскоро и гърдитѣ имъ бѣха пълни, понеже бѣха оставили децата си, вземаха на рѫце сърнета или диви вълчета и ги кърмѣха съ бѣло млѣко. После си сложиха вѣнци отъ бръшлянъ, отъ дѫбъ или отъ цъвналъ тисъ. Една грабна тирса и удари скалата... Въ опредѣления часъ тѣ почнаха да размахватъ тирситѣ съ вакхическо хоро, като призоваха единогласно Йакха-Бромия, Зевсовия синъ. Раздвижи се вакхически цѣлата планина и всички звѣрове: нѣмаше нищо необзето отъ бѣгъ". Овчаритѣ, които наблюдавали тая картина, се спасили съ бѣгство, за да не ги разкѫсатъ вакханкитѣ. „А тѣ безорѫжни нападнаха стадото, което пасѣше трева. Тукъ би видѣлъ, какъ една държи въ рѫце мучаща виместа крава; други разкѫсваха и разнасяха юници; могълъ би да видишъ ребро или копито, подхвърляни нагоре-надолу; увиснали на елхата кѫсове капѣха, оцапани съ кръвь. Бикове, по-преди буйни и бодливи, сега се търкаляха на земята, повалени отъ хиляди девичи рѫце". Съ бързина и ловкость месата се разнасятъ отъ уста въ уста, следъ което вакханкитѣ се дигатъ като роякъ птици и хукватъ къмъ полята надолу. „Подиръ това тѣ се върнаха назадъ, отдето бѣха тръгнали, при сѫщитѣ извори, които имъ бѣ дарилъ богътъ. Тамъ си измиха кръвьта, при което змиитѣ олизваха капкитѣ отъ бузитѣ имъ и имъ изчистваха кожата".

---

*) Еврипидовата драма Вакханки е преведена на български отъ проф. Г. И. Кацаровъ, „Всемирна библиотека“ № 760, II издание, книгоизд. Ал. Паскалевъ. Приведенитѣ въ настоящия очеркъ откѫслеци отъ тая драма сѫ споредъ поменатия преводъ.

Състоянието, въ което изпада вакханката, е временно полудяване. Женитѣ поклоннички на Диониса носѣли различни имена. Освенъ вакханки, тѣ се наричали още басариди, тиаиди, потниади въ Гърция, мималони и клодони въ Македония, а най-разпространеното имъ име е менади. И менада означава просто „бѣсна жена". Менадитѣ, ревностнитѣ придружници и служителки на Диониса, въ време на свещенодействието, въ време на екстатическия танецъ, когато се разкѫсва живо животно и се яде сурово месото му, сѫ били действително побѣснѣли или, както се казвало, били обхванати отъ духа на Диониса. И при нашето нестинарство — безъ да желаемъ да свързваме последното съ старитѣ тракийски Дионисови обреди — което се е запазило въ нѣкои странджански села, когато на праздника Св. Константинъ (21 май) започне да се разстила жаравата на накладения на събора голѣмъ огънь, току нѣкоя жена, а може и мѫжъ, бива „прихваната", почва да се съблича, извиква ху-ху-ху, хвърля се въ огъня и при думкането на тѫпанаритѣ играе съ подскачане безъ тактъ, като луда, по жаравата, боса или обута. Славейковъ, който описва своитѣ впечатления на очевидецъ въ село Мѫжера, разправя, че наблюдавалъ невѣстата на домакина, у когото гостувалъ, и видѣлъ, какъ тя пребледнѣла, какъ я избилъ студенъ потъ, когато нѣкои почнали да играятъ вече въ огъня; после почнала да почернява, хвърлила внезапно детето си предъ свекъра и съ викове: „ту-ту-ту, ето го, ето го, ту-ту-ту", наскачала въ огъня, за да играе заедно съ другитѣ. Когато веднажъ единъ чорбаджия, увещаванъ отъ владиката да избѣгва тия игри и дори да ги преследва, не позволилъ на момичето си ищинарка да иде на събора, момичето го втресло, то посинѣло и почернѣло, почнало да бълнува и изглеждало като лудо. Майката наклала тогава огънь въ кѫщи и момичето, макаръ и болно, кръстосало нѣколко пѫти жаравата, следъ което му преминала и болесть, и треска. Сами нестинаритѣ, на въпроса защо играятъ, отговарятъ: „Прихвати ни Св. Константинъ", или „накарва ни светецътъ; казва ни: играйте! Не е отъ насъ*). Вакханкитѣ въ време на оргиастическото изстѫпление биватъ прихванати отъ духа на Диониса; той ги води, той изисква отъ тѣхъ това, което вършатъ, и тѣ толкова биватъ обзети отъ лудостьта, че докато трае свещенодействието бѣснуватъ, безъ да познаватъ дори и своитѣ близки. Въ Еврипидовитѣ „Вакханки" царскиятъ синъ Пентей, който води борба противъ тая тракийска напасть срѣдъ гръцкитѣ жени, все пакъ полюбопитствувалъ да завари и попаблюдава вакханкитѣ срѣдъ планината въ момента на самото изстѫпление. Щомъ го видѣли, „тѣ се качили на срещната канара и най-напредъ почнали да хвърлятъ съ всичка сила срещу него камъни и елхови клони като стрели". Но той се билъ качилъ на високо дърво, та билъ недосегаемъ за тѣхнитѣ удари. Най-сетне, при зова на Агава: „хайде, менади, обиколете дървото и уловете клонетѣ, така ще хванемъ тоя, възкачения горе звѣръ, за да не разгласи тайнитѣ божески хора", тѣ съборили елхата на земята. Пентей полетѣлъ долу съ страшни охкания и разбралъ страшната опасность, която е надвиснала надъ него. Първа се нахвърлила върху него майка му и започнала „кървавото дѣло". Той започналъ да ѝ се моли: „Азъ съмъ, майко, твоятъ синъ Пентей, когото роди въ Ехионовия домъ. Съжали ме, майко, и не убивай за моитѣ грѣхове своето чедо!" — „Но тя, като изпускаше пѣна отъ устата си и като въртѣше блуждаещитѣ си очи, не бѣше съ ума си, обзета отъ Бакха, и молбитѣ му бѣха напусто. Тя хвана съ рѫце лѣвата му рѫка, опрѣ се съ кракъ о гърдитѣ на нещастния и му изтръгна рамото, не съ своя сила, ами Богътъ придаваше сила на рѫцетѣ ѝ. Сѫщото направи Ина отъ другата страна, като му кѫсаше месата, тоже и Автоноя и цѣлиятъ роякъ вакханки се навалиха около него. Разнообразенъ викъ огласяше мѣстото. Пентей пъшкаше, додето още дишаше, а вакханкитѣ ликуваха. Една носѣше рѫката му, друга — ногата му съ обувката; кѫсаха месата отъ ребрата и ги оголваха; всички съ кървави рѫце разнияха месото на Пентея. Сега разкѫсаното тѣло се намира на разни мѣста: една часть подъ мрачни канари, друга въ листата на гѫстата гора и не е лесно да се намѣри. Клетата му глава майка му, която я откѫсна съ собственитѣ си рѫце, набоде на върха на тирса и я носи презъ срѣдъ

---

*) Вж. за нестинарството проф. М. Арнаудовъ, Студии върху българскитѣ обреди и легенди, Университетска библ., ч. I-II, София, 1924.

Китеронъ, мислейки, че е глава на свирепъ лъвъ (Еврипидъ, Вакханки). По-късно, когато се опомня, Агава съзнава неизмѣримия ужасъ на престжплението, което е извършила въ момента на своето вакхическо изстжпление. Въ легендата Дионисъ билъ разкжсанъ отъ вакханкитѣ. И Орфей претърпѣлъ сжщата участь. Въ приведения разказъ за разкжсването на Пентея отъ майка му Агава трѣбва да се крие нѣкоя стара реминисценция за човѣшко жертвоприношение въ честь на Диониса. Че освенъ животни, понѣкога е могълъ да бжде разкжсанъ и човѣкъ, не е невѣроятно.

Проникването на Дионисовия култъ въ Гърция е станало, казахме, бавно и е срещнало съпротива. Водитель на опозицията на тоя култъ въ драмата Вакханки на Еврипида е тиванскиятъ царь Пентей, който иска да тури край на едно безумие, обзело не само широки кржгове измежду женитѣ и мжжетѣ, но и самия дворъ въ лицето на майка му Агава, която се изстжпва като водачка на вакханкитѣ.

У Омира Дионисъ още не е подреденъ между олимпийскитѣ богове. Най-ранниятъ паметникъ на изкуството, което ни показва Диониса като истински житель на Олимпъ, е интересното изображение на една амфора, която произхожда не по-късно отъ първата половина на VI вѣкъ пр. Хр. (Амфората се намира сега въ Берлинския музей*). Сцената представя раждането на Атина. Присжтствуватъ Зевсъ съ мълнията, на величественъ тронъ въ срѣдата, а Атина излиза отъ главата му; отдѣсно сж Деметра, Артемида, Афродита и Аполонъ; отлѣво се виждатъ Ейлейтия, Хермесъ, Хефестъ и най-накрай Дионисъ съ голѣмъ сждъ за вино въ ржката си. На всички божества сж написани имената. Дионисъ стои нѣкакъ отдѣленъ отъ общата картина. Нарисувана е върху гръцки вази и сцената на влизането на Диониса въ Олимпъ. Тия вази допълватъ празднинитѣ на литературната традиция въ това отношение. На една ваза отъ края на VI и началото на V вѣкъ пр. Хр. сж нарисувани две сцени. Едната представя събрание на олимпийски богове, имената на които сж все надписани. Виждатъ се Зевсъ съ мълнията и Ганимедъ, готовъ да му налѣе въ чашата вино, Атина съ шлемъ и копие, Афродита съ гължбъ и цвѣте, Деметра още не е дошла. Боговетѣ сѫ представени седнали въ очаквателно положение. На другата сцена е изобразено пристигането на новия богъ. Дионисъ иде на колесница съ всичкото си величие и държи въ рѫце клонка и сѫдъ за вино. Не липсва и свитата му: сатирътъ Терпесъ, който свири на лира, менадата Теро съ тирсъ, съ сърна и змия вървятъ предъ колесницата, а задъ нея се вижда друга менада, Калисъ, съ тирсъ и лъвъ, та и още единъ сатиръ Терпонъ, който свири на флейта (ср. Харисонъ, Пролегомена, стр. 366, обр. 112).

---

*) Ср. изображение у Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, 1923^3 Cambridge.

Най-разпространената форма на Дионисовия култъ е тая, която е свързана съ лозата, виното и пиянството. Но това е по-късна форма. Въ първоначалния си видъ Дионисъ въплътява въ себе си импулсивната творческа сила на природата. Той е Дендритесъ, богъ-дърво, растителенъ богъ въ най-широкъ смисълъ на думата, не само на лозата. Като богъ на смокиновото дърво, той се казва Сикитесъ, като богъ на бръшляна — Кисосъ. Той е Антиосъ, богъ на всичко, що цъвти. Той е Питалмиосъ, богъ на самия процесъ на растенето. По такъвъ начинъ Дионисъ, въ своята първоначална простонародна форма, е билъ богъ на безгранично творческата, буйно проявяваща се природа, богъ на всичко, що расте, на всѣко дърво, на всѣка билка, на всѣко цвѣте и само по-късно става изключително богъ на лозата и виното. Свещени растения сѫ за него бръшлянътъ, борътъ и др. Най-вече бръшлянътъ е характерното за Дионисовия култъ и най-обичаното отъ Диониса растение. Менадитѣ сѫ дъвчели бръшлянови листа, за да добиятъ божествено вдъхновение. Съ него се украсява тирсътъ (жезълъ съ борови шишарки на върха). Съ него, споредъ Плиний (Естествена история, XVI, 62) тракитѣ украсявали щитове и шлемове при изпълнение на Дионисовитѣ обреди. Тоя старъ култъ на бога Дендритесъ се е запазилъ на нѣкои мѣста въ Тракия до римско време. Въ единъ надписъ отъ Търговище Дионисовото религиозно дружество, тиасосъ, се е казвало тиасосъ на „носителитѣ на вѣчнозеления дѫбъ" (принофорой) или просто на „носителитѣ на дѫба" (дроифорой). Като изразитель на принципа на мощния оплодотворителенъ творчески животъ на природата, Дионисъ е билъ изобразяванъ като бикъ и е билъ таченъ въ формата на това животно. Въ Дионисовитѣ оргии срѣдъ планинитѣ оглушителниятъ бумтежъ на тимпанитѣ е билъ смѣсванъ съ дивитѣ викове на поклонницитѣ, които подражавали на рева на бика. Ликофронъ, гръцки поетъ и драматикъ отъ III в. пр. Хр., ни разказва, че женитѣ, които били поклоннички на Диониса-бикъ, носѣли рога. Упояването, което е тъй характерна и нераздѣлна съставна часть отъ Дионисовия култъ, е могло да става и е ставало преди употрѣбата на лозата не съ гроздово вино, а съ упоителни пития, добити отъ ечмикъ и други житни растения, или съ медовина, опивателно питие добито отъ медъ. А такива пития сѫ били употрѣбявани отъ тракитѣ дълго време преди появата на лозата. Култътъ на Диониса се е показалъ на гърцитѣ най-напредъ толкова страненъ, че неговото възприемане е срещнало спънки и съзнателна съпротива. Но въ тоя дивъ култъ тѣ съзрѣли нѣщо дълбоко и привлѣкателно и той най-сетне ги победилъ. Грубото физическо пиянство до самозабрава се е превърнало у тѣхъ въ поетическо вдъхновение, въ духовенъ екстазъ, при който човѣкъ се приобщава до по-висши откровения. Защото пиянството не е било свойствено на гърцитѣ. Тѣ винаги сѫ разрѣдявали доста силно съ вода виното, преди да го пиятъ. А употрѣбата на неразрѣдено вино тѣ считали за варварско нѣщо. То идиотизирва човѣка, когато разрѣденото съ вода вино, споредъ тѣхъ, само развеселява, прогонва потиснатия духъ и мрачнитѣ мисли, та довежда и до висшо вдъхновение. Тѣхнитѣ антропоморфни, конвенционални божества до известна степень имъ омръзнали. Тия божества иматъ толкова слабости и недостатъци, както и хората, само че не умиратъ. Тѣ сѫ силни, но сѫдбата е по-силна и отъ тѣхъ. У Диониса имало нѣщо естествено, примамливо, мощно, увличащо. Той се явилъ като проста божествена сила на цѣлокупната природа, всемогѫща сила, която обединява въ себе си дървета, растителность, животни и човѣшки животъ. Въ тоя култъ гърцитѣ видѣли скѫсване на всички връзки, ограничения и условности, връщане срѣдъ лоното на майката природа, пѫть да се живѣе съ чувствата, съ простата животинска сила на страститѣ. Зарѣзали домъ и домашно огнище, вакханкитѣ се връщатъ срѣдъ дивотията, пущинацитѣ и планинитѣ съ развѣти коси, облѣчени съ кожи отъ животни, опасани съ змии и увѣнчани съ бръшлянъ. Тѣ сѫ оставили своитѣ деца и отиватъ да кърмятъ вълчета и сърнета.

И самото име на Диониса ни насочва къмъ неговата тракийска родина. Диои е име на тракийско племе, което е живѣло въ Родопитѣ. Тукидидъ (II, 96), който въ своето изложение на тракийскитѣ работи не говори нищо за споменатитѣ отъ Херодота беси вѣроятно за това, защото въ негово време одриситѣ сѫ имали надмощие надъ другитѣ тракийски племена, говори, обаче, за нѣкакви племена, които запазили своята независимость противъ одриския царь Ситалкъ, и ги назовава съ общото име диои. Тукъ сѫ влизали вѣроятно и беситѣ. Плиний ни съобщава, че беситѣ били познати съ различни имена, между които и името дио-беси. Името на Диониса се свързва, както съ имената на тракийскитѣ племена диои, дио-беси, така и съ нѣкои достигнали до насъ лични имена (напр. Диузенусъ). Мѣстото, дето е отрасълъ Дионисъ, споредъ легендата, е една планина, която е носила името Ниса. И нимфитѣ, които го отгледали и които живѣли на тая планина, се казвали ниси. Затова и се свързва втората часть на божеското име Дио-нисъ съ името на тая планина и на нимфитѣ ниси, които го откърмили. И майката на Диониса, казахме по-горе, е богинята на земята, известна съ тракийското име Семела.

Тракийското предание, което е достигнало до насъ въ гръцка версия, ни представя Диониса като синъ на Семела и Зевса, въ когото трѣбва да виждаме тракийския небесенъ богъ съ гръцко име. Като малко дете той бива разкѫсанъ отъ титанитѣ, макаръ че е билъ пазенъ отъ Аполона и отъ куретитѣ (служителитѣ на Зевса въ Критъ). Зевсъ поразява титанитѣ съ мълнията си и отъ тѣхната пепель възникнали първитѣ човѣци, та по тоя начинъ човѣкъ представя съчетание на два елемента, на две природи въ себе си: едната е божествената, Дионисовата, защото титанитѣ изяли Диониса, та въ праха имъ останали частици отъ бога, и друга титаническата, низката и злата природа на човѣка. Това е сѫществена основа, както на Дионисовата религия, така и на по-късния орфизъмъ, който израстналъ върху почвата на Дионисовия култъ. Главна задача на вѣрующия се явява надвиването на титаническото въ себе си и издигането на божественото. Това по единъ грубъ, първобитенъ и дивъ начинъ се опитватъ да постигнатъ неговитѣ адепти въ свещенитѣ мистерии, дето става, както видѣхме, изядане на сурови части отъ жертвено животно, въ което се е проявилъ Дионисъ. Въ по-одухотворена и въ нѣкои случаи въ символична форма е ставало това въ орфическитѣ мистерии. Отъ тукъ виждаме, че богояденето, което е основна черта на много други култове и което въ християнската мистерия се явява въ невинна форма чрезъ пиене кръвьта Христова въ формата на вино и ядене плътьта Христова въ формата на осветенъ хлѣбъ (нафора), въ първобитнитѣ мистерии (Дионисовата и др.) е ставало направо по единъ прѣкъ начинъ чрезъ изядане суровитѣ, току-що разкжсани, още треперящи части на свещеното животно и пиене на неговата кръвь, защото тая плъть и тая кръвь на животното сж въ сжщность кръвьта и плътьта на бога.

* *

Въ тѣсна връзка съ Диониса и неговия култъ стои Орфей и орфиката, която се разпространила въ Гърция, по островитѣ и въ Южна Италия отъ VI в. пр. Хр. нататъкъ. Орфицитѣ, т. е. последователитѣ на Орфея, казва Херодотъ, се наричали и вакхици, т. е. последователи на Бакха-Дионисъ, съ други думи, въ времето на Херодота последователитѣ на Бакха и на Орфея били отождествявани. За орфическия начинъ на животъ ни говори Еврипидъ въ своята драма „Хиполитъ“. „Ти — казва Тезей на Хиполита, — ти, който считашъ Орфея за свой господарь, хайде, открий своитѣ вакхически обреди“. И Аполодоръ сжщо така изтъква, че Орфей измислилъ мистериитѣ на Диониса. Орфиката може да бжде разбрана само върху дионисовата основа, на която е почивала. И Орфей се явява въ гръцката традиция като тракиецъ и като очарователенъ пѣвецъ. Кононъ (авторъ на митове и легенди презъ времето на Августа) изтъква тракитѣ и македонцитѣ като голѣми любители на музиката. Страбонъ ни изброява страннитѣ музикални инструменти, съ които си служили тракитѣ въ оргиитѣ на Диониса. Той наподобява на тия обреди празницитѣ котитии и бендидии, практикувани отъ тракитѣ, „отъ които си водятъ началото и орфическитѣ обреди“.

„На тия празници, казва Страбонъ, приличатъ котитиитѣ и бендидиитѣ, празднувани отъ тракитѣ, отъ които произлѣзли и орфическитѣ празници“. На друго мѣсто той изтъква, че тракийскиятъ произходъ на културта на музитѣ става ясенъ отъ мѣстата, които сж свещени за тоя култъ. Пиерия, Олимпъ, Пимплея и Лейбетра, свързани съ култа на музитѣ, сж стари тракийски планини и мѣстности, макаръ сега да се населяватъ отъ македонцитѣ. Тракитѣ се поселили и въ Беотия, дето посветили планината Хеликонъ на музитѣ. „Пъкъ и тия, които радѣели за старата музика, се считали траки, като

Орфей, Музей, Тамирисъ; и името на Евмолпа излиза отъ тамъ". Върху вази Орфей е изобразенъ въ тракийско облѣкло: съ пъстра дълга дреха (басара) и съ шапка отъ лисича кожа (алопексъ). Всемирната слава на Орфея е свързана съ неговитѣ музикални дарби. Той главно е известенъ като чародеецъ на музиката, макаръ че музиката съвсемъ не изчерпва неговитѣ качества. Съ своята обайна музика той укротява и най-диви звѣрове. Когато засвири, ослушватъ се въ него не само хората, но и дърветата, и камънитѣ, и цѣлата природа. Нищо не е въ състояние да устои на тая музика. Съ нея той става повелитель и на боговетѣ въ подземния свѣтъ. Очаровани отъ неговата музика, подземнитѣ божества отстѫпватъ на молбитѣ му и пускатъ Евридика да тръгне по неговитѣ стѫпки за къмъ горния свѣтъ. Легендата за Орфей и Евридика впрочемъ е късно създание на по-късната елинистическо-римска епоха. Орфей като чародеецъ на музиката е направилъ толкова голѣмо впечатление на християнското изкуство, че въ последното скоро се преобразилъ въ образъ на Добрия пастирь, около който, както виждаме това въ една равенска мозаика, дивитѣ звѣрове, лъвове и рисове сѫ замѣнени съ стадо кротки, търпеливи овце. Образътъ на безбрадия Христосъ въ Мала-Азия, ни посочва Стриговски, е повлиянъ отъ Орфея. Легендата не е могла да си обясни другояче неговия чуденъ даръ, освенъ като го изтъкнала като синъ на музата Калиопа въ Пиерия.

Орфей е свързанъ съ Диониса, но сѫществуватъ и значителни различия между двамата. Отношението между Диониса и Орфея ни разяснява Диодоръ и неговото свидетелство е много важно за насъ. Диодоръ (III, 65) говори, че Орфей, който е билъ природно надаренъ и съ лични усилия и самообразование се издигналъ надъ всички други хора, „направилъ много преобразования въ оргиастическитѣ обреди; поради това и обредитѣ, които си водятъ началото отъ Диониса, се наричатъ орфически". Орфей се явява, следователно, реформаторъ на Дионисовата религия, като преобразувалъ обредитѣ на бога, на когото се покланялъ. Описвайки Термейския заливъ, Страбонъ ни съобщава, че на около 7 стадии отъ брѣга, близу до града Дионъ има село, наречено Пимплея, въ което живѣлъ Орфей. Той произхождалъ отъ племето кикони; билъ човѣкъ съ вълшебна сила, както въ музиката, така и въ предсказанията: „Въ подножието на Олимпъ е разположенъ градътъ Дионъ, близу до който има село Пимплея. Казватъ, че тукъ живѣлъ едно време киконътъ Орфей, човѣкъ магесникъ, който се занимавалъ отначало съ музика и пророкуване и извършвалъ оргиастическитѣ церемонии при освещаванията и по тоя начинъ събиралъ дарове; по-после добилъ по-високо мнение за себе си и спечелилъ много привърженици и сила и така мнозина доброволно му се покорявали, но нѣкои, като го подозрѣли въ насилие, дигнали се противъ него и го убили". Не като баснословна фигура, а като действителенъ човѣкъ, като историческо лице ни рисува Орфея и Павзаний. Въ паметника на Орфея, който той видѣлъ на планината Хеликонъ, нѣми звѣрове се ослушвали въ музиката му. „Споредъ моето мнение, казва Павзаний (IX, 30, 12), Орфей е билъ човѣкъ, който е надминалъ своитѣ предшественици по хубостьта на своитѣ поеми и достигналъ до голѣма власть, защото се вѣрвало за него, че открилъ обреди за боговетѣ и очищения за нечисти дѣла, както и цѣрове противъ болести и срѣдства за опазване отъ божествения гнѣвъ". Като излага разнитѣ чудотворни легенди, които се насъбрали около образа на Орфея, той прибавя: „Всѣки, който се е занимавалъ съ поезия, знае, че химнитѣ на Орфея сѫ кратки и числото имъ не е голѣмо... По красота тѣ могатъ да се наредятъ на второ мѣсто до химнитѣ на Омира, но тѣ сѫ достигнали дори до по-високо божествено благоразположение". За родното мѣсто на Орфея сѫ изявили притезание много мѣста, както е билъ случаятъ и съ Омира: и Пиерия при Олимпъ, и Пангей, и областьта на киконитѣ при Маронея, и земята на одриситѣ, и тая на беситѣ. А стариятъ Плиний извежда Орфея отъ северъ, отвѫдъ Хемъ, отъ областьта на гетитѣ: „Около брѣговетѣ на Понта обитаватъ морисени и ситони, отъ които произлѣзълъ прорицательтъ Орфей".

Човѣкъ ли е билъ Орфей, реформаторъ на Дионисовото учение, проповѣдникъ и мѫченикъ, както ни насочва да мислимъ установената традиция за него и както мисли английскиятъ изследвачъ на орфизма Харисонъ, или образътъ на Орфея е измисленъ отъ самитѣ орфически религиозни общини, възникнали и разпространили се въ Гърция и Южна Италия, както мисли нѣмскиятъ познавачъ на орфиката Ото Кернъ? Ние не можемъ тукъ да се впущаме въ разглеждането на тая проблема. Но несъмнено е едно, че изворитѣ на тая религиозна струя въ Гърция и въ гръцкия свѣтъ, която носи името орфика, се намиратъ пакъ въ Тракия, ако не за друго, то поне само за това, че онова, което представя основата на орфизма, бакховата оргиастическа религия, води несъмнено своето начало отъ Тракия. Но водата на тия извори, като е текла на югъ въ Гърция, се е увеличавала, отъ потокъ се е превърнала на рѣка, която се е разклонявала и е добивала притоци отъ разни посоки, та ние виждаме въ това дълбоко и многостранно религиозно течение, което е повлияло и на единъ Платонъ, религиозни представи, които ни насочватъ къмъ питагорейството на Южна Италия съ неговото учение за метампсихозата, за преселението на душитѣ въ други човѣшки и животински тѣла, виждаме и концепцията за „колелото на ражданията" и пламенния копнежъ за освобождение отъ тая мжчителна верига на превъплътяванията, което ни напомня за кармата, за отечеството на Буда въ Хималаитѣ ... И не е нуждно да предполагаме тукъ заемки и влияния.

* *

Орфическитѣ школи цъвтѣли въ Лейбетра до Олимпъ, въ Гърция, въ Критъ, въ Южна Италия. Тѣ създали цѣла редица литература, нѣщо повече — цѣла библия съ своя теогония и антропогония, съ мистерии, известни само на посветенитѣ, съ нравствени правила и външни предписания, съдържащи разнообразни табу (забрани), цельта на които е всеопазването и постигането на чистотата, безъ която е немислимо освобождението на човѣка и постигането на безсмъртието. Неприятнитѣ, схоластичнитѣ черти на орфизма ни рисува Платонъ въ своята Република. Той казва, че гадатели и просеци-шарлатани се тълпятъ по вратитѣ на богатитѣ хора и имъ предлагатъ книги отъ Музей и Орфей и въ съгласие съ тия книги тѣ извършватъ жертвоприношения, които каратъ не само отдѣлни лица, но и цѣли градове да вѣрватъ, че може да постигнете свобода и очистване отъ грѣховетѣ, докато сте още живи, съ помощьта на жертвоприношения и церемонии, които могатъ да забавляватъ едно дете.

Орфическата литература, която възникнала въ Гърция презъ V в. пр. Хр. и се разпространявала подъ авторството на Орфея, е била създадена отъ разни автори, последователи на орфизма, между които на първо мѣсто стои Ономакритъ. „Казватъ, четемъ у Тациана (християнски апологетъ и еретикъ отъ II в. сл. Хр.), че поемитѣ, които били разпространени подъ името на Орфея, сж били събрани наедно отъ Ономакритъ Атинянина", а Климентъ Александрийски (отъ втората половина на II. в. сл. Хр.) твърди, че тия поеми въ сжщность били творение на Ономакрита, който живѣлъ въ 50-та олимпиада презъ царуването на Пизистратидитѣ.

*

Да се повърнемъ къмъ отношението на Дионисовата религия къмъ Орфея. Традицията ни учи, че Орфей е билъ разкжсанъ отъ поклонницитѣ на Диониса, менадитѣ или басаридитѣ. Орфей, жрецътъ на Дионисовитѣ мистерии, е трѣбвало да претърпи сжщата участь, както и самиятъ богъ Дионисъ, на когото е служилъ. „Орфей, казва неоплатонистътъ Проклъ (отъ V в. сл. Хр.) въ своитѣ коментарии къмъ Платона, понеже е билъ главно лице въ обредностьта на Диониса, казватъ претърпѣлъ сжщата участь, както самиятъ му богъ". Но въ мита за смъртьта на Орфея отъ ржцетѣ на менадитѣ се съдържа и елементъ на враждебность между двата култа. Менадитѣ разкжсватъ Орфея на кжсове, не защото той е въплъщение на тѣхния богъ, на Диониса, но защото Орфей презира и ненавижда тоя богъ. Ератостенъ (александрийски географъ и ученъ отъ III в. пр. Хр.) ни предава по следния начинъ легендата, която последвалъ Есхилъ: „Той (Орфей) не почиталъ Диониса, но смѣталъ Хелиосъ за най-великъ между боговетѣ, когото той наричалъ сжщо така Аполонъ. И като ставалъ веднажъ рано сутриньта и се възкачилъ на планината, наречена Пангей, очаквалъ тамъ изгрѣва на слънцето, за да може пръвъ да го види. Дионисъ се разгнѣвилъ отъ това и изпратилъ басаридитѣ противъ него, както казва поетътъ Есхилъ. И тѣ го разкжсали на парчета и разхвърлили членоветѣ му. Но музитѣ ги събрали и ги погребали на мѣстото, което се нарича Лейбетра". Тукъ Орфей се явява врагъ на Диониса и врагъ на неговитѣ поклонници. Той е носитель тукъ на слънчевъ небесенъ култъ, който влиза въ конфликтъ съ Дионисовия хтонически култъ. Този конфликтъ може и да не бжде изразъ на противодействието, което Аполоновата религия въ Делфи е оказала на Дионисовата, както обикновено се приема. Тракийски култъ на слънцето, отождественъ по-късно съ Аполона, е несъмнено сжществувалъ. Орфей, споредъ тая традиция, занася на менадитѣ и въобще на дионисовитѣ поклонници ново богослужение, небесно и слънчево, което той поставя по-горе отъ Дионисовото, новъ култъ или служене на тракийския Хелиосъ: „О, Хелиосъ, име скжпо на тракийскитѣ ездачи, о благороденъ пламъкъ!“ — четемъ на едно мѣсто у Софокла. Кононъ, който е посветилъ единъ отъ своитѣ разкази изцѣло на Орфея, ни разказва и за неговата смърть. Орфей отказалъ да открие мистериитѣ си на женитѣ, които мразилъ следъ смъртьта на своята жена. Когато мжжетѣ на Македония и Тракия, които обикновено отивали на светилището въоржжени, пристжпили да празднуватъ своитѣ оргиастически обреди, тѣ сложили оржжието си предъ входнитѣ врата, а женитѣ, като причакали сгоденъ мигъ, грабнали оржжията, избили мжжетѣ и разкжсали Орфея на парчета, като хвърлили членоветѣ му въ морето. Явила се въ последствие заразна напасть и оракулътъ предписалъ да бжде погребана главата на Орфея. Търсили я и единъ овчарь я намѣрилъ при устието на рѣката Мелигъ. Подробноститѣ, които ни дава Кононъ, сж, разбира се, етиологически, но задъ тѣхъ се крие, казва Харисонъ, известно зърно на исторически фактъ, нѣкакво нахвърляне на изпадналитѣ въ изстжпление тракийски жени противъ нѣкой действителенъ пророкъ, пришлецъ, въ реформитѣ на когото виждали презрение къмъ домашнитѣ имъ обреди. „Кръвьта на нѣкой действителенъ мжченикъ трѣбва да е послужила като семе за израстването на новата орфическа църква“. Когато чудотворната пѣяща глава, отъ която текло кръвь, ни разказва по-нататъкъ Кононъ, била намѣрена, тѣ я взели и я погребали задъ единъ голѣмъ паметникъ и окопали около него свещена ограда, въ която никоя жена нѣмала право да влѣзе; въ оградата били принасяни горени жертви. Орфей, предполага Харисонъ въ заключение на тия сведения на Кононъ, е билъ истински, действителенъ човѣкъ, вълшебенъ пѣвецъ, прорицатель и учитель; той е носѣлъ съ себе си нова религия и решение да реформира старата; той загиналъ мжченически и следъ неговата смърть гробътъ му се превърналъ въ светиня, въ прорицалище.

Орфизмътъ представя преобразувана Дионисова религия. Основнитѣ елементи на тая религия не сж отхвърлени, но имъ е придадено по-висшо одухотворено значение. Главната задача на орфическия сподвижникъ е пакъ борбата да се спаси въ нашето азъ божествената или Дионисовата искра, като се превъзмогнатъ и надвиятъ титаническитѣ ни съставни части или злото въ насъ. Основниятъ обредъ на Дионисовитѣ свещени оргии, омофагията или яденето на сурово месо отъ жертвеното животно, въ което е проявенъ богътъ, богояденето, не е билъ отхвърленъ отъ орфизма. На нѣкои мѣста, като напр. въ о-въ Критъ, както се вижда това ясно въ запазения фрагментъ отъ Еврипидовата драма Критяни, при орфическата мистерия се е заколвало жертвено животно и адептитѣ вкусвали отъ месото въ сурово състояние; въ други орфически секти тая омофагия се е извършвала, може би, не направо, а е била замѣнена съ символични актове. Основательтъ на орфическото учение не е могълъ да се отърве отъ това прастаро суевѣрие, а виждалъ въ него нѣщо тайнствено, нѣкакво магическо и непонятно приобщаване съ бога и последното, макаръ и по символиченъ начинъ, е трѣбвало да бѫде извършено. Новото, което е внесълъ въ Дионисовата религия, е това, че той е смѣтналъ, въ противоположность на дионисовитѣ привърженици, тоя основенъ обредъ за недостатъченъ. За да се слѣе човѣкъ съ бога и да добие безсмъртие още сега, въ настоящия моментъ, като се спаси веднажъ завинаги отъ оковитѣ на титаническото и се чувствува превъзмогналъ злото въ себе си чрезъ съединение съ божественото въ насъ, необходимо е още нѣщо друго, нѣщо много повече, което поклонницитѣ на старата Дионисова религия пренебрегвали. За да стане човѣкъ истински бакхъ, а не само на видъ, необходимо е следъ извършения обредъ да се води орфически начинъ на животъ презъ всичкото време на нашето земно битие. „Мнозина сѫ носителитѣ на нартекса (Дионисовия жезълъ), малцина сѫ бакхитѣ“ — е била обикновената поговорка въ устата на орфицитѣ. Мнозина сѫ, съ други думи, тия, които минаватъ за бакхи, които считатъ себе си бакхи, защото само външно сѫ станали такива, и малцина сѫ истинскитѣ бакхи, тия, които съ съответенъ животъ, проповѣдванъ въ орфическитѣ писания, сѫ спасили въ себе си божественото, слѣли сѫ се съ бога и сѫ станали истински синове на бога, истински бакхи. Мнозина сѫ звани, малцина избрани. Този орфически животъ се е състоялъ въ редъ правила, които е трѣбвало да бѫдатъ спазвани цѣлъ животъ и цельта на които е била чистота и светость. Осветениятъ орфикъ е носилъ бѣло облѣкло, пазилъ чисти своитѣ устни отъ месна храна, постилъ е подиръ основния обредъ, както и преди него, отбѣгвалъ е всѣкаква физическа нечистота, служилъ си е съ бани и попръсквания. Платонъ, като говори за златния вѣкъ, преди олтаритѣ да сж опетнявани съ кръвь, когато хората сж правили своитѣ жертвоприношения съ питки отъ медъ и съ всѣкакви земни плодове, казва, че тогава не се считало за добро и свето да се яде месна храна, или да се прави месно жертвоприношение, но хората живѣли, както се казвало, единъ видъ „орфически" животъ. Тоя начинъ на животъ е отличавалъ привърженицитѣ на орфическото учение отъ тия на дионисовото. Първитѣ сж били трезвени, не сж пиели вино, вторитѣ, когато Дионисъ сталалъ богъ на виното, сж били пияни. Вакханки, менади, басариди, съ една речь поклонницитѣ на Диониса сж изобразени върху вази като сжщества обзети отъ бѣсъ, отдадени на луди танци; въ изображения върху вази, напротивъ, Орфей е представенъ съ чудно, невъзмутимо спокойствие: звуцитѣ, които издава съ лирата си, не го разлудяватъ, не нарушаватъ неговия покой и унесеность. Орфицитѣ, както се вижда отъ устава на едно орфическо дружество отъ времето на Хадриана, сж длъжни да спазватъ презъ време на богослужението пълна тишина. Старото бакхово богослужение пъкъ се извършва, както видѣхме, съ оглушителни звуци и бѣсни танци.

Мжчна проблема е да се отдѣли тракийската основа отъ гръцкитѣ фази на развитие въ орфиката и отъ наслоенията и влиянията, на които е била подложена. Но такава, каквато е достигнала до насъ, орфиката се явява като последенъ завършъкъ и най-крайно извисение на гръцката религиозна мисъль. Въ нея, въ орфиката, отдѣлниятъ индивидъ за първи пжть се явява като самоцель, съ свои религиозни нужди, съ свой индивидуаленъ копнежъ за спасение, съ свое индивидуално отношение къмъ първоизточника на живота, въ противоположность на държавната гръцка религия, за която индивидътъ се осмисля и добива право на сжществуване само като часть отъ обществото и като покоренъ служитель на държавата, спасението на която стои надъ всѣкакво индивидуално спасение. Сега въ дионисовата религия и най-вече въ нейната преобразувана и одухотворена форма, въ орфиката, гръцката религия достига такова философско осмисляне и такава дълбочина, предъ която олимпийската религия се явява купъ детински забавни приказки. Въ орфиката не става вече въпросъ да се омилостивяватъ съ жертви олимпийскитѣ божества, които не сѫ свободни отъ обикновенитѣ човѣшки недостатъци и страсти, но става въпросъ да се утоли една неугасима жажда на човѣшкия духъ, да се надвиятъ страшнитѣ сили на злото въ човѣшката душа и да се слѣе тя съ божеството.

* *

Съвсемъ друго направление е взела религиозната мисъль у севернитѣ траки, т. е. у гетитѣ и дакитѣ. Тукъ ние не намираме дионисовата оргиастика. Дълбоката религиозность на гетитѣ и тѣхната вѣра въ безсмъртието на душата е правѣла голѣмо впечатление на старитѣ автори. Херодотъ нарича гетитѣ най-храбри и най-справедливи между всички траки. Тѣ не вѣрвали въ смъртьта, а били убедени, че умрѣлиятъ отива при тѣхния богъ Залмоксисъ. Великиятъ жрецъ на бога, който живѣе на висока планина, е проповѣдвалъ въздържане отъ опивателни питиета. И сведенията на старитѣ автори за голѣмото пиянство у тракитѣ, за тѣхното многоженство и невъздържаностьта имъ спрямо женитѣ (както е било у племето агатирси) се отнасятъ по-скоро за южнитѣ траки, отколкото за гетитѣ. Полигамия у гетитѣ е имало само между най-заможнитѣ, срѣдъ болярското съсловие; народътъ, както е изтъкналъ това Първанъ въ своята Гетика, е живѣлъ въ едноженство. И Хераклитъ Понтикъ отъ IV в. пр. Хр., и Солинъ отъ III в. сл. Хр., като говорятъ за полигамията, разбиратъ не гети, а южнитѣ траки. Сведенията за многоженството на гетитѣ у Страбона сѫ взети отъ новата гръцка комедия и нейния представитель Менандъръ. Както въ Траяновата колона, въ която сѫ представени най-вече планинскитѣ даки, така и въ Тропеумъ Траяни отъ Адамклиси виждаме гетитѣ изобразени всѣки съ по една жена. Смъртьта тѣ считатъ като освобождение отъ вериги, а раждането като наказание, при което новородениятъ има да пати много злини. „Сродницитѣ насѣдватъ около новородения и го оплакватъ, че толкова много злини трѣбва да изтърпи, щомъ веднажъ се е родилъ, и при това изреждатъ всички човѣшки патила; умрѣлия пъкъ погребватъ въ земята съ радость и веселие, като казватъ, че се е отървалъ отъ всички злини и живѣе въ пълно блаженство“ (Херодотъ, V, 1). Душата е безсмъртна, а тѣлото е вериги за душата. Затова не бива да се угажда на тѣлеснитѣ желания, за да се постигне безсмъртие. Върху почвата на такива схващания за живота и смъртьта сѫ се развили и по-възвишени, катартични религиозни течения срѣдъ гетитѣ, дакитѣ и мизитѣ, съ въздържане отъ опиватели питиета и съ вегетариански начинъ на животъ, изграденъ върху религиозно-етична основа. „Посидоний съобщава, четемъ у Страбонъ, че мизитѣ отъ благочестие не употрѣбяватъ за храна одушевени сѫщества, а следователно, и добитъкъ; тѣ се хранятъ съ медъ, млѣко и сирене и живѣятъ мирно; затова и се наричатъ богопочитатели и капнобати. Той сѫщо говори, че има между тракитѣ и такива, които живѣятъ безъ жени и се наричатъ ктисти. Тѣ сѫ удостоени съ честьта да ги смѣтатъ свещени и прекарватъ безгриженъ животъ". Подобно религиозно направление възникнало и между дакитѣ; това сѫ полиститѣ или плиститѣ, които Иосифъ Флавий уподобява на еврейскитѣ есени. Есенитѣ обикновено не се женили, съ изключение на нѣкои отъ тѣхъ, които встѫпвали въ бракъ, за да добиятъ деца. Между тѣхъ не сѫществувала частна собственость; имотитѣ имъ били общи; и обѣдитѣ имъ ставали общо. Занимавали се съ земедѣлне, скотовъдство, пчеларство и съ занаяти. Пазѣли и външна чистота, като се често миели и кѫпѣли. Задължително било полагане на клетва преди постѫпване въ тоя религиозенъ орденъ на есенитѣ; съ клетвата е трѣбвало да се обещае, че ще спазватъ правилата на установения въздържанъ животъ и че нѣма да издаватъ тайнитѣ на общината. Но нѣкои отъ есенитѣ отказвали да се кълнатъ, като изтъквали, че тѣхната честность е достатъчна. Ето, съ такъвъ орденъ били уподобявани и дакийскитѣ полисти. Религиозностьта изобщо „особено е била развита у това племе", т. е. у гетитѣ прибавя Страбонъ. „И че отъ благочестие се въздържали отъ животинска храна, може да се вѣрва; това се вижда и отъ думитѣ на Посидония и отъ историята". Страбонъ приписва тоя строгъ въздържанъ животъ на цѣлото племе, но по-вѣроятно е, че тукъ имаме работа съ известно религиозно течение между гети, даки и мизи.

Богътъ на гетитѣ се е казвалъ Залмоксисъ, известенъ още съ името Гебелеизисъ. Херодотъ ни разказва за единъ страненъ обичай у гетитѣ, да се изпраща пратеникъ на бога Залмоксисъ. „Всѣки петь години избиратъ съ жребие помежду си едного, когото пращатъ пратеникъ при Залмоксисъ, и му порѫчватъ това, отъ което всѣки пѫть се нуждаятъ. Изпращатъ го по тоя начинъ: нѣколцина отъ тѣхъ, отредени за това, държатъ три копия, други пъкъ улавятъ пратеника за краката и рѫцетѣ, размахватъ го въ въздуха и го хвърлятъ върху копията; ако умре прободенъ отъ тѣхъ, вѣрватъ, че богътъ имъ е благосклоненъ; ако не умре, тѣ обвиняватъ пратеника и казватъ, че е лошъ човѣкъ. Следъ като сѫ го обвинили, пращатъ другиго; порѫчки, обаче, му даватъ доде е още живъ".

Гърцитѣ отъ Хелеспонта и Понта, на които религиозностьта на гетитѣ, тѣхната вѣра въ безсмъртието и въ Залмоксисъ правѣла голѣмо впечатление; свързали гетската религия съ Питагора и се опитали да си я обяснятъ съ влиянието на по-изтънчени нрави, отколкото тракийскитѣ, и съ по-висока мѫдрость, каквато е била тая на Питагора. Тия именно гърци, ни свидетелствува Херодотъ, считали, че „тоя Залмоксисъ, бидейки човѣкъ, билъ робъ въ Самосъ и то на Питагора, сина на Мнезарха. Следъ като билъ освободенъ, спечелилъ си много богатство, съ което се върналъ у дома си. Понеже тракийцитѣ живѣели зле и били глупавички, тоя Залмоксисъ, който познавалъ йонийския начинъ на животъ и по-изтънчени нрави, отколкото тракийскитѣ, понеже се събралъ съ елинитѣ и съ Питагора, единъ отъ първитѣ гръцки мѫдреци, си съградилъ една зала, въ която приемалъ на гости първенцитѣ граждани, па ги угощавалъ и училъ, че нито той самъ, нито сътрапезницитѣ му, нито потомцитѣ имъ ще умратъ нѣкога, а ще отидатъ на едно мѣсто, дето ще живѣятъ вѣчно и ще иматъ всички блага". Херодотъ отхвърля, обаче, нѣкаква връзка между Залмоксисъ и Питагора, както приемали гърцитѣ отъ черноморското крайбрѣжие, и е билъ на мнение, „че тоя Залмоксисъ е живѣлъ много години преди Питагора". И това, разбира се, е вѣрното. Гетитѣ сѫ имали и единъ върховенъ жрецъ на бога Залмоксисъ, който билъ почитанъ, както отъ боляритѣ, така и отъ народа, защото имъ предсказвалъ. Споредъ сведенията на Страбона, той дори билъ съветникъ на царя, тъй като притежавалъ способностьта да оповестява волята на боговетѣ. Жилището на върховния жрецъ е била една пещера недостѫпна за други, и той живѣелъ тамъ, безъ да влиза въ връзка съ външни лица, съ изключение на царя и неговитѣ приближени. Царьтъ ималъ облаги отъ тоя съюзъ съ върховниятъ жрецъ, защото за народа царската власть, добила по тоя начинъ религиозна санкция и благословията на жреца, ставала още по-здраво закрепена, отколкото по-рано. Когато умиралъ върховниятъ жрецъ, замѣствалъ го, разбира се, другъ.

Въ времето на гетския царь Бойребиста върховенъ жрецъ билъ гетътъ Декеней. Пещерата, въ която живѣелъ жрецътъ, се намирала въ свещената планина Когеонъ; покрай нея текла и рѣка съ сжщото име. „Въздържането отъ животни, прибавя Страбонъ, предписано отъ Питагора, било предадено на гетитѣ отъ Залмоксиса и се е запазило току-речи до днесъ“.

* *

Ние разгледахме до тукъ главнитѣ религиозни течения у най-древнитѣ племена на Балканския п-въ, тракитѣ, въ днешнитѣ и нѣкогашни български земи. Това сж: поклонението на тракийския конникъ и на женския му двойникъ Бендида; Дионисовата оргиастика, най-вече разпространена срѣдъ южнитѣ траки; основаното върху Дионисовия култъ орфическо учение, което си води началото отъ недрата на Тракия, но се разпространило и добило по-нататъшно развитие въ гръцкия свѣтъ като нераздѣлна часть отъ гръцката религия; вѣрата въ безсмъртието у севернитѣ траки, гетитѣ, и възвишенитѣ мистично-катартистични направления у тѣхъ (ктисти, полисти или плисти, богочестиви и капнобати). Ние виждаме по тоя начинъ какво голѣмо разнообразие и каква дълбочина ни представя картината на вжтрешния религиозенъ животъ на тракийската душа. Тая душа е търсеща, неспокойна, недоволна отъ това, което е постигнала. Тя е искала да изброди сякашъ всички дебри, всички потайни кжтове на религиозната мисъль. Тракийскиятъ конникъ, който съ своята многостранность се бѣ превърналъ въ римската епоха едва ли не въ универсално божество, и женскитѣ божества Бендида, Котито, би казалъ човѣкъ, е трѣбвало да задоволятъ и да успокоятъ една религиозна нужда. Но не. Религиозното търсене на Балканитѣ не е спрѣло и не се е кристализирало тукъ. Нуждно е било нѣщо друго, нѣщо по-дълбоко. Това тревожно изкачване по едни недосегаеми висоти е характеренъ признакъ на истинското религиозно чувство и религиозно дирене. Тракийската душа се е изправила предъ неведомото и безграничното и поискала е да слѣе човѣка съ божеството, „сина съ отца“, и е намѣрила начинитѣ на това мистично сливане въ Дионисовата обредность, чрезъ екстаза, зашеметяването и омофагията, ядене на самото божество въ сурово състояние. Но грубото и дивашкото въ тая религиозна мисъль не е могло да не създаде протестантизъмъ и реформаторство. Може би така се е поставила основа на орфизма. Единъ Орфей, нѣкой новъ проповѣдникъ и религиозенъ учитель, не е важно дали първоначално се е наричалъ Орфей или не, е посегналъ на вече дълго практикуваната обредность, която се е превърнала въ традиция, и е поискалъ да я преобрази. Въ тоя конфликтъ на консерватизма съ новаторството изразительтъ на последното много лесно е можелъ да загине мжченически, но дѣлото му е било продължено отъ негови предани ученици, не отъ единъ, а отъ мнозина Орфеевци. Като оставимъ настрана тая загадъчна проблема и продължимъ нататъкъ, трѣбва да кажемъ, че и съ Дионисовата дива оргиастика тракийската религиозна мисъль не е завършила своето дирене. Тази мисъль се е балтала още, издигнала се е по-високо и съ по-проясненъ погледъ е дала отговоръ на вълнуващитѣ я въпроси за отношението на малкото човѣшко азъ къмъ безкрайното, мощното и неведомото. Религиознитѣ мислители у тракитѣ на северъ отъ Балкана сжщо така си казали: да се слѣемъ съ божеството, това е върховна задача. Но какъ? Душата се омърсява и се държи въ пленъ отъ плътскитѣ щения и влѣчения, въ които тя е окована като въ вериги. Само едно срѣдство има да запазимъ душата свободна, непоробена отъ тѣлото. Това срѣдство е да я пазимъ чиста. Чистотата на душата трѣбва да бжде главния стремежъ на религиозния човѣкъ. И редъ катаргистични правила били създадени за тая цель. Катартиката е характерна за разгледанитѣ по-горе религиозни направления у тракитѣ въ Северна България и Добруджа. Разни омивания, които не сж имали само физическо, но и мистическо значение, сж били практикувани. Но не само това. Опиянението, характерно за Дионисовия култъ най-вече въ по-късната му фаза на развитие, когато Дионисъ е станалъ изключително богъ на лозата и виното, е решително отхвърлено тукъ. Не само отдѣлни религиозни секти, но и цѣлиятъ гетски народъ, споредъ традицията, е слушалъ въздържателнитѣ проповѣди на Залмоксисъ. Решително е отхвърленъ характерниятъ за Дионисовия култъ обредъ на омофагията, ядене суровитѣ меса на закланото или разкжсано животно. Презъ цѣлъ животъ вѣрующиятъ трѣбва да яде само опредѣлена за поменатата по-горе катаргистична религиозна мисия храна. Храната трѣбва да се състои отъ плодове, млѣко, сирене, медъ. Месото отъ животни се отхвърля. У ктиститѣ и полиститѣ, които се сравняватъ, както видѣхме, съ есенитѣ, е била въведена и общность на имотитѣ, общи другарски обѣди и пр. Отъ това може да се заключи, че у тѣхъ се е създало цѣло нравствено учение на религиозна основа за взаимни братски отношения, за уважение и любовь къмъ животнитѣ. Гърцитѣ отъ Понта, за да си обяснятъ тия елементи на тракийската религия на северъ, допускали влияние на Питагора върху нея. Залмоксисъ се училъ при Питагора, сина на Мнезарха. Това влияние, разбира се, е измислено, несѫществуващо. Питагорейството е по-късно явление. Трезвениятъ животъ, въздържането отъ месо, катартиката сѫ характерни и за орфизма, който сѫщо така е по-старъ отъ питагорейството. За произхода на орфизма ние сме принудени да боравимъ съ хипотези. Но толкова ли е наложителна хипотезата да търсимъ обяснение на тая въздържателно-вегетарианска катартика на орфизма непремѣнно въ Гърция или другаде, а не въ Тракия? Като имаме предъ видъ традицията за тракийския произходъ на Орфея, макаръ последната да не е по-стара отъ V в. пр. Хр.; като обърнемъ по-голѣмо внимание още на ония данни въ тая традиция, които много просто, много ясно и много упорито ни говорятъ не за богъ Орфей, не за „божество-тотемъ въ Сев. Гърция“ (S. Reinach), а за човѣкъ, религиозенъ учитель, реформаторъ, прорицатель и лѣчитель, не за фантастиченъ образъ, изтъканъ цѣлиятъ безъ остатъкъ, отъ главата до петитѣ, отъ измислици, не сме лишени отъ право да приемемъ, противно на хипотезитѣ на много модерни учени, че тъкмо изъ поменатитѣ религиозни крѫгове въ Североизточна България ще да е дошълъ проповѣдникъ-реформаторъ, за да просвѣти своитѣ южни събратя на едно по-чисто и по-възвишено схващане на отношението между човѣка и Бога. Тоя проповѣдникъ, на когото традицията е дала името Орфей, па ако щете това име да е произведено и създадено отъ гръцкитѣ орфически школи, е трѣбвало да постѫпи тъй, както обикновено се постѫпва при подобна религиозна мисия. Той не е можелъ да отхвърли всичко отъ Дионисовата обредность. Основното тайнство на богоядението си останало, но то вече не изчерпвало всичко; то се превърнало въ първоначаленъ актъ за посвещение, въ тръгване по пѫтя, който ще изведе до безсмъртие и до сливане съ божеството, като при това по всѣка вѣроятность въ по-възвишенитѣ направления на орфизма то вече се е извършвало по символиченъ начинъ. Внесени били сега редъ правила за поведение въ ежедневния животъ: опояването е трѣбвало да бѫде замѣнено съ трезвеность и съ постъ, месната храна е трѣбвало да бѫде отхвърлена като нечиста и пр. Плиний, поменахме по-горе, извежда Орфея отъ областьта на северъ отъ Балкана, край Черно море, отъ „племето морисени и ситони, отъ които произлѣзълъ прорицательтъ Орфей“.

Въ сравнение съ тая толкова многостранна религиозна мисъль на Тракия гръцката религия на Олимпъ е представяла повръхностна спекулация, изтъкана отъ генеалогически умувания и отъ красиви, поетически и твърде забавни разкази за богове и богини, за тѣхния приличенъ на човѣшки битъ животъ, за интригитѣ имъ и любовнитѣ имъ похождения, за разправиитѣ имъ и намѣсата въ работитѣ на хората.

* *

Но и съ казаното до тукъ не се изчерпва всичко онова, което е изобразявала пъстрата картина отъ религиозни представи, течения и концепции въ древна Тракия и Македония. По западния брѣгъ на Черно море твърде отъ рано, още отъ VI в. пр. Хр., възникнали милетскитѣ гръцки колонии, а заедно съ гръцкитѣ колонисти нахлули въ тая область, въ близко съседство съ тракитѣ, и разнообразнитѣ култове на гръцкия пантеонъ. Отъ всички тия колонии (Томи — Кюстенджа, Одесосъ — Варна, Калатисъ — Мангалия, Дионисополисъ — Балчикъ, Аполония — Созополъ) първъ достига до високо развитие градътъ Истросъ — Каранасуфъ и става още въ VI в. пр. Хр. търговски и културенъ центъръ отъ първа величина. Елинизмътъ проникналъ далечъ на северъ въ делтата на Дунава дето били основани гръцки станции (Барбошъ при вливането на Серетъ въ Дунава, западно отъ Галацъ, Карсиумъ — Хърсово и др.). Както отъ черноморския брѣгъ, така и отъ бѣломорския, заедно съ проникването на гръцката и по-късно на елинистическата цивилизация, сѫ нахлули по ивицитѣ на Балканския п-въ, а отъ тамъ и навѫтре, върволицата божества и култове отъ гръцкия пантеонъ. А съ идването на римлянитѣ и затвърдяването на тѣхната власть тукъ се отворилъ пѫть и за римската религия, главни проводници на която сѫ били легионитѣ (войници, ветерани, офицери) и римскитѣ колонисти. Въ крайдунавскитѣ градове Ескусъ — Гигенъ, Нове —

до Свищовъ, Дуросторумъ—Силистра и пр. се настаняватъ римскитѣ легиони. Намѣрени сж оброчни плочи, посвещения и понѣкога цѣли светилища на Зевсъ и Хера, Силванъ, Аполонъ, Артемида, Херакълъ, на лѣчебнитѣ божества Асклепий, Хигия, Телесфоръ и др. Гърцитѣ и римлянитѣ донесли обратно срѣдъ тракитѣ Диониса и неговия култъ въ погърчена форма. Намѣрени сж мраморни изображения на тоя богъ при с. Павликени (Търновско), с. Крепча (Поповско), Гигенъ, Балчикъ и др. Открити сж надписи и релиефи, посветени на Диониса. Сжществували сж и дружества за неговия култъ. Единъ надписъ на гръцки отъ III в. пр. Хр., намѣренъ въ Мангалия — Калатисъ, ни дава възможность да надзърнемъ въ живота на дионисовото дружество тиасосъ, което е било рожба на частна инициатива. Тиасититѣ (членоветѣ на дружеството) решили да построятъ храмъ на своя богъ Диониса. За тая цель много души подаряватъ пари въ злато, други—сребърни монети, за да иматъ право на почеститѣ, които се споменаватъ въ надписа. Нѣкои предлагатъ трудъ въ натура: 10, 15 или 30 работника. Нѣкои отъ членоветѣ се наематъ да построятъ известни части отъ храма, като врати, сводове, а единъ между дарителитѣ дава срѣдства за превозъ — единъ конь и 15 души работници. Изъ срѣдата на всички тиасити били избрани трима, които да надзиравагъ и ржководятъ работата, та да бжде построенъ храмътъ колкото се може по-хубаво и по-бързо. Тия, които записали помощь въ видъ на пари или въ натура, добивали награди, вѣнци и вписване имената имъ въ почетната стела; вѣнецътъ имъ е билъ подаряванъ презъ време на триеритичнитѣ Дионисови празднищи, празднувани всѣки три години. Дионисъ е чествуванъ въ надписитѣ и въ латинска форма като Либеръ или Бакхъ.

* * *

Заедно съ проникването и затвърдяването на римската власть, освенъ божествата отъ гръко-римския пантеонъ, се настанила въ Мизия, Тракия и Македония и официалната римска религия, римскиятъ държавенъ култъ на капитолийската тройца, Юпитеръ Оптимусъ Максимусъ, Юнона царица и Минерва. Напредъкътъ, благоденствието, величието и дори самото сжществуване на римската държава се намирали въ връзка съ тоя култъ. Намѣрени сж многобройни посвещения на тая тройца начело съ Юпитеръ Оптимусъ Максимусъ —

„най-добрия и върховния Юпитеръ“, пазительтъ и изразительтъ на римския суверенитетъ, на римската държавна мощь. Но не само това. Както и въ другитѣ римски провинции, така и въ балканскитѣ, въ Мизия, Тракия и Македония билъ насаденъ и императорскиятъ култъ, който се състоялъ въ отдаване на божески почести на римския императоръ и на върховния градъ Римъ-деа Рома. Сѫществували и провинциални събрания за изпълнение на тоя култъ. Тия събрания били съставени отъ представители на отдѣлни общини, градове, племена и области въ дадена провинция. Представителитѣ или пратеницитѣ (легати) въ провинциалното събрание, числото на които се опредѣляло споредъ голѣмината на мѣстото, което представяли, били избирани главно измежду градскитѣ съветници (декурионитѣ). Председатель на събранието и на императорския култъ е билъ жрецътъ при провинциалния олтаръ или храмъ, дето се извършвалъ императорския култъ. Жрецътъ председателствувалъ събранието и рѫководилъ религиознитѣ процесии и устройванитѣ въ връзка съ тѣхъ тържествени игри. Жрецътъ е отправялъ молитви за благоденствието на Римъ и на императора и следъ жертвоприношението започвали игритѣ. Въ сѫщия день заседавало и провинциалното събрание. То издигало статуи на заслужили управители (императорски намѣстници въ провинцията), или гласувало и отправяло оплаквания въ сената въ Римъ противъ недостойни управители. Съ други думи, въ земитѣ на тракитѣ, въ срѣдата на индивидуалистичнитѣ религиозни концепции, римлянитѣ промъкнали и насадили своята обществена, държавна и военна религия.

* *

Но епохата на римското проникване и владичество, най-вече първитѣ три вѣка следъ Христа, е епоха на голѣмо смѣшение—синкретизма на религиозни представи и култове. Сега прониквагъ отъ изтокъ и мистичнитѣ ориенталски религии и култове, Сараписъ и Изида отъ Египетъ, на които е билъ изграденъ храмъ, напр., въ Бѣла-Слатина; сирийскиятъ богъ Долихенъ отъ Комагена въ Сирия, който въ нѣкои случаи се слѣлъ съ върховния римски богъ и е билъ тачевъ, напр., въ село Горско-Косово (Севлиевско) като Юпитеръ Оптимусъ Максимусъ Долихенусъ; малоазиатската Матеръ Магна Деумъ, великата майка, наричана още Кибела, и нейниятъ синъ или другарь Атисъ, мистериитѣ на която се характеризиратъ съ синкретична сложность: едни отъ обредитѣ, свързани съ нейния култъ, носятъ ясно опредѣленъ малоазиатско-фригийски произходъ, а други сочатъ къмъ Иранъ. Появили се и дружества на нейния култъ, колегиитѣ на дендрофоритѣ, напр., въ Томи, а релиефни изображения на великата майка Кибела сѫ намѣрени, напр., въ Шуменско, въ Варна и др. Ала на първо мѣсто между източнитѣ култове стои тоя на Митра, който е дошълъ отъ Иранъ и е донесълъ съ себе си характерния за иранската религиозна мисъль дуализъмъ, признаването на две начала въ свѣта, доброто и злото, които се намиратъ въ неспирна борба помежду си. Върховниятъ богъ на доброто, Ахурамазда, постоянно води борба съ принципа на злото, затова и служителитѣ на Митра, който е помощникъ на Ахурамазда, трѣбва винаги да бѫдатъ на щрекъ и съ своитѣ чисти помишления, съ своята светость и истинолюбие да отблъскватъ нападенията на злото. Въ тая тежка и непрестанна борба Митровитѣ поклонници се въодушевяватъ отъ надеждата, че въ края на краищата доброто ще възтържествува надъ злото. Иранската религия на Митра, като се е движила къмъ западъ презъ Вавилонъ, се е смѣсила съ вавилонски астрални концепции, та по тоя начинъ Митра се явява въ нашитѣ земи не като чисто ирански култъ, а въ видоизмѣнена и усложнена форма. Въ епохата на римското владичество той е главно войнишки богъ и следи отъ неговия култъ намираме предимно въ лагеритѣ на легионитѣ и между военни лица, макаръ че не липсватъ негови почитатели измежду гражданскитѣ, невоенни срѣди. Така, Митра е билъ почитанъ отъ военни въ лагеритѣ при Гигенъ, при Свищовъ, въ Иглица, въ Сексанта-Приста и другаде. Проникващата отъ изтокъ хелиолатрия или слънчева религия, която при Аврелиана станала държавна религия въ Римъ, оставила отпечатъкъ и върху Митра, който се явява като Солъ Инвиктусъ, като непобедимото слънце, почитано отъ легионитѣ. Богослужението на Митра представя мистерия, извършвана отъ специални религиозни дружества. Въ Долна Мизия сѫ намѣрени релиефи, изобразяващи двама конника единъ срещу другъ и по срѣдата имъ женска богиня, отразяващи ориенталско-ирански представи; фигурата на слънчевия богъ, богъ на свѣтлината и доброто се удвоила, както се забелязва това често у солярнитѣ култове, и тоя богъ образувалъ троица съ фигурата на великата богиня. Въ дунавскитѣ плочици съ двама конници единъ срещу другъ и една богиня се отразяватъ две сѫществени представи: едната характерна за религията на Митра, другата — за религията на женската богиня на Сирия, Мала-Азия и Иранъ. Култътъ на тая троица наченалъ да играе важна роля въ религията на дунавскитѣ войски успоредно съ родствения нему култъ на Митра тавроктонъ (бикоубиецъ). И това, което го правѣло особено привлѣкателенъ, е билъ женскиятъ елементъ въ него, който го омекотилъ и го направилъ по-достѫпенъ и за семействата на войницитѣ. Богинята е изобразена и отдѣлно въ 6 бронзови плочи, намѣрени въ Разградъ, и въ една сребърна фалера, намѣрени въ Галиче (Орѣховско). Това е ориенталската богиня-майка, която подъ разни имена — Бендида, Артемида, Анаитисъ, Атаргатисъ — се явява богиня на живота и водата, а рибата е била нейнъ символъ. Въ епохата на религиозния синкретизъмъ презъ II в. сл. Хр. разнитѣ богини-майки не били различавани строго една отъ друга, та се слѣли въ едно общо понятие на богиня-майка.

* *

Общата тенденция на епохата е била да се смѣсватъ разнитѣ култове, да се отождествяватъ новодошли съ туземни божества. Тракийци сѫ правѣли посвещения на римски и гръко-римски божества, и обратно. Въ тая епоха, както ни учатъ археологическитѣ паметници, вече и тракийскиятъ конникъ се явява съ много качества и свойства, съ много страни и лица. Вѣрующитѣ сѫ се стремили да споменаватъ въ своитѣ молитви повече божества, а понѣкога, за да не забравятъ и изпуснатъ нѣкое и по тоя начинъ да го разсърдятъ, тѣ сѫ призовавали „всички богове и богини", служили сѫ си съ формулата „дии деекве омнесъ". Възникнала представата за всички богове, за „пантесъ теой", представата за единъ Всебогъ, Пантеосъ, която обгръщала въ себе си познати и непознати божества и божествени сили и е могла да задоволи всестранно набожното чувство. Пантеистичната тенденция се разпространила особено много презъ II вѣкъ сл. Христа отъ времето на Антониниттѣ нататъкъ. Пантеистиченъ характеръ сѫ носѣли и източнитѣ божества. Изида, например, е била универсална богиня съ най-разнообразни божествени качества. На монети отъ Истросъ е изобразено божество, което е представяло съчетание на тракийски конникъ, Сараписъ и Хелиосъ.

По тоя начинъ пжтьтъ за възприемане на една монотеистично-универсална религиозна концепция въ лицето на християнството е билъ вече проправенъ въ идеята за единъ отецъ-първоизточникъ на живота и за братството на хората като негови деца. Исусовото учение, което сжщо дойде отъ изтокъ, донесе съ себе си такива чисти, ясни и високи нравствено-религиозни принципи, че надмина всичко предшествуващо въ областьта на религиозното дирене. Но то не могло да се задържи дълго на своята висота. Съ неговото по-широко разпространение, както е сждбата на всички велики религии, то започнало да се подлага на влиянието на мѣстната срѣда и да се видоизмѣнява.

АНТИЧНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ

ОТЪ ПРОФ. ЯНКО ТОДОРОВЪ

Историята на нашитѣ земи, разположени между Дунава, Хемусъ и Родопа, на кръстопѫтя между Европа и Азия, отъ една страна, между Северъ и Срѣдиземно море, отъ друга, е много по-дълбока, по-сложна и поучителна, отколкото по-рано се приемаше, особено въ учебницитѣ по история.

Отъ дълбока древность тия земи били населени съ тракийски племена — най-многочисления споредъ Херодота народъ въ свѣта следъ индийския. Тая широка тракийска маса съ самобитна и жилава култура въ вѫтрешностьта на полуострова се е миела отъ вълнитѣ на по-напредналата гръцка цивилизация по брѣговетѣ на Срѣдиземно и Черно морета. Гърцитѣ били морски народъ и излишекътъ на тѣхното население се нуждаелъ отъ нови мѣста за поселване, а гръцкитѣ търговци и тѣхнитѣ стоки имали нужда отъ нови пазари въ чужди страни. Затова и ние намираме гръцкитѣ колонии все по крайбрѣжната линия на Срѣдиземно и Черно море: Маронея (ок. 30 клм. южно отъ Гюмурджина), Абдера при устието на Места (до Булустра), Месамбрия (ок. 12 клм. западно отъ Макри), Еносъ при устието на Хебросъ-Марица, на мѣстото на старото тракийско селище Полтимбрия, Перинтъ (при дн. Ерегли) на Пропонтида (Мраморно море), Селимврия (дн. Селиврия) източно отъ Ерегли и Бизантумъ на Босфора. Всички тия по-важни гръцки колонии по брѣга на Срѣдиземно море сѫ били основани все презъ VII и VI в. пр. Хр. Презъ тази епоха е билъ колонизиранъ и нашиятъ черноморски брѣгъ главно отъ милетски гърци: Истросъ (при Каранасуфъ на Дунавската делта), Томи (Кюстенджа), Калатисъ (Мангалия), Бизоне (Каварна), Дионисополъ (при Балчикъ), Одесосъ (Варна), Месамбрия (Месемврия), Анхиало, Аполония (Созополъ), а пò на югъ се споменаватъ Тиниада (днешната Инияда) и Салмидесъ (Мидия). Анхиало билъ основанъ отъ Аполония, Калатисъ — отъ Хераклея Понтика въ Битиния (Мала-Азия), а Месемврия — отъ жители на Мегара въ Гърция.

Въ тия колонии е цъвтѣлъ богатъ градски културенъ животъ. Въ тѣхъ гърцитѣ пренесли своитѣ култове, своитѣ религиозни тържества, своитѣ политически и социални институти. Случайно намѣренитѣ надписи по нашитѣ черноморски градове ни свидетелствуватъ за тоя животъ. Богатъ и много благодаренъ материалъ въ това отношение би се очаквалъ при бѫдещи системни разкопки въ тѣхъ. Какви ценни материали могатъ да ни дадатъ тия градове, се вижда отъ намѣреното при разкопкитѣ въ Истросъ-Каранасуфъ, направени неотдавна отъ ромънската археологична мисия. Отъ всички тия колонии пръвъ достига до високо развитие Истросъ, който, благодарение на свободното експлоатиране на Дунава, благодарение на търговията си съ солени, сушени и опушени риби, която водѣлъ съ югъ, и размѣната на своитѣ фабрични произведения съ сурови стоки (кожи, медь и риба) въ трако-гетския хинтерландъ. става още въ VI в. пр. Хр. търговски и културенъ центъръ отъ първа величина. Въ единъ надписъ отъ Истросъ, написанъ въ хекзаметрй, богатиятъ гражданинъ Аристей и жена му изливатъ своята неутешима скръбь за скоропостижната смърть на своя синъ, Мидиасъ, когото тѣ изпратили въ прочутия градъ Кизикъ на Пропонтида да учи висша наука и да добие по-висока култура. Този надписъ ни напомня за културнитѣ връзки на черноморскитѣ гръцки колонии съ гръцкия югъ. Между Кизикъ, търговско пристанище и милетска колония отъ първата половина на VIII в. пр. Хр., разположена върху малоазиатския брѣгъ на Мраморно море, и Истросъ на Черно море се е водѣла оживена търговия. За тия както търговски, така и културни връзки ние имаме косвени сведения и отъ другъ важенъ надписъ, намѣренъ въ Олбия при устието на Хипанусъ (Бугъ). Прочутиятъ по своитѣ заслуги за града и гражданинъ на Олбия, Теокълъ, синъ на Латиросъ, билъ почетенъ съ надписъ отъ 18 гръцки градове, които се намирали въ търговски връзки помежду си. Тия градове били, отъ една страна, Тирасъ (Акерманъ) при устието на Днестъръ, Истросъ, Томи, Калатисъ, Одесосъ по нашия черноморски брѣгъ, отъ друга страна — редица градове по малоазиатския черноморски брѣгъ, като Синопе, Амастрисъ, Бизантиумъ, Никомедия, Хераклея Понтика и др., Кизикъ на Пропонтида и Милетъ на Егейско море.

Покрай култа на Аполонъ-лѣчитель ревностно е билъ почитанъ и Дионисъ. Единъ надписъ отъ III в. пр. Хр. въ връзка съ култа на Диониса, намѣренъ въ Калатисъ-Мангалия, е особено характеренъ не толкова по своето религиозно съдържание, изразено въ това, че е почётенъ богъ Дионисъ, колкото по даннитѣ, които ни характеризиратъ общественото творчество и строителство въ града. Въ надписа се разправя, какъ тиасититѣ на Диониса (поклонницитѣ на тоя богъ, които образували религиозно дружество) решили да построятъ храмъ на своя богъ. За тая цель много души подаряватъ пари въ злато, други — 30 монети сребро, за да иматъ право на почеститѣ, които се споменаватъ въ надписа. Нѣкои предлагатъ трудъ въ натура 10, 15 или 30 работника. Други се наематъ да построятъ известни части на храма, като врати, сводове, а единъ отъ дарителитѣ дава превозни срѣдства: единъ конь и 15 души работници. Изъ срѣдата на всички тиасити били избрани трима, които да надзиравагъ и ржководятъ работата, та да бжде построенъ храма колкото се може по-хубаво и по-бързо. Тия, които записали помощи въ видъ на пари или въ натура, добиватъ награди: вложилитѣ злато добиватъ вѣнецъ и вписване имената имъ въ почетната стела; тия, които вложили по 30 сребърни монети, добиватъ сжщо вписване до животъ и вѣнецъ, даденъ презъ праздника на бога, който се празднувалъ всѣки три години. Сжщитѣ почести били обещани и на членоветѣ на комитета, ако си изпълнятъ добре задачата. Надписътъ, следователно, ни говори за Дионисиеви празднества, подобни на ония, които се празднували въ другитѣ гръцки градове. Но редомъ съ тия традиционни праздници, общи за всички гърци, почитатели на Диониса, празднувани били въ Калатисъ и други Дионисиеви праздници, за които споменава другъ надписъ отъ сжщото мѣсто. Последниятъ е отъ I в. пр. Хр. (12—9 г. пр. Хр.) и е издълбанъ на стела, поставена пакъ отъ Дионисиевъ тиасъ (религиозно дружество). Въ него се говори за „чуждென-ски“ Дионисиеви праздници, т. е. праздници, празднувани отъ чужденци, които сж били вѣроятно тракийци. Централна личность въ надписа е видниятъ гражданинъ Аристонъ, който е билъ почётенъ съ вѣнецъ отъ цѣлото дружество заради неговитѣ заслуги и благодеяния спрямо народа и за положението, което заемалъ въ дружеството — той е билъ почетенъ членъ на последното. Затова съветътъ на дружеството опредѣлилъ да се впише дружественото решение върху стълбъ отъ бѣлъ мраморъ въ днитѣ, когато щѣли да бѫдатъ празднувани чуждепскитѣ Дионисиеви празднества.

Гръцката култура проникнала и пó на северъ, въ делтата на Дунава. Колонисти отъ Истросъ основали Барбошъ при вливането на Серетъ въ Дунава, западно отъ Галацъ, дето сѫ намѣрени въ гробове атически вази съ черни орнаменти. При Карсиумъ-Хърсово е констатирана друга гръцка станция, въ която сѫ открити гръцки амфори отъ Родосъ и Книдъ. Пó на северъ билъ основанъ въ времето на Лизимаха, Аксиополъ.

Както Истросъ, така и другитѣ гръцки колонии по западния черноморски брѣгъ достигатъ до разцвѣта на своята култура къмъ срѣдата на V в. пр. Хр., но следъ 200 години, къмъ срѣдата на III в. пр. Хр. тоя културенъ подемъ отслабва поради настѫпилитѣ смутове и безредици при келтскитѣ нашествия, които, както и борбитѣ на Лизимаха, лишили градоветѣ отъ главното условие за тѣхното процъвтяване — мира.

По тоя начинъ ние виждаме, че гръцката колонизация въ нашитѣ земи е била главно побрѣжна колонизация; тя рѣдко е проониквала далечъ въ вѫтрешностьта. Гръцкитѣ колонии могли да сѫществуватъ и да запазятъ своята независимость, додето народитѣ отъ вѫтрешностьта били неразвити и слаби. Но когато тия варварски народи се съвземали и обединявали своитѣ сили, тѣ насочвали своя народъ противъ колониститѣ. Гърция не била достатъчно силна, за да поддържа своитѣ колонии и да ги закриля отъ външни нападения. Освенъ това, вѫтрешнитѣ раздори и разединения, които характеризирали обществения животъ на континентална Гърция, били пренесени и въ колониитѣ. Повратенъ пунктъ въ развоя на гръцката колонизация и разпространението на гръцката култура направилъ Филипъ II Македонски, който пръвъ се заловилъ и съ вѫтрешното колонизиране на хинтерланда. Следъ като създалъ редица поселища въ Струмската область, той обърналъ своитѣ погледи и на Марицината долина, дето основалъ Филипополъ (Пловдивъ), Кабиле на рѣката Тунджа (до Таушанъ-тепе при Ямболъ), а вѣроятно и старото тракийско селище Бéроё (Стара-Загора) било засилено съ колонисти отъ Филипа. По тоя начинъ той се е стремѣлъ да осигури своитѣ владения въ вѫтрешностьта, и чрезъ създаване огнища за културенъ животъ да ги издигне на по-високо ниво на развитие. Неговата предивременна смърть, обаче, не дала възможность на елинизаторската му дейность да пусне корени надлъжъ и наширъ въ вѫтрешностьта. Неговиятъ синъ и приемникъ, Александъръ Велики, се увлѣкълъ въ борби срещу перситѣ въ далечния изтокъ, та не се явилъ продължитель на започнатото отъ баща му дѣло, което било подето по-късно отъ римскитѣ и византийски императори.

По тоя начинъ елинизаторската дейность на Филипъ Македонски била прекѫсната. Въ вѫтрешностьта на Тракия главенъ центъръ на гръцка култура си оставалъ Филипополъ (Пловдивъ). На северъ отъ Балкана гръцката цивилизация се съсрѣдоточила, както видѣхме, въ побрѣжнитѣ черноморски градове.

* *

Тракитѣ запазили своята самобитна култура. Тя се подложила отчасти на гръцкото и елинистическо влияние, както се вижда отъ намѣренитѣ до сега археологически паметници, но и тракийската култура се отразила върху елинската. Още отъ дълбока древность тракитѣ хвърлили върху гръцка почва семената на буйната и мощна въ своята първобитна естественость Дионисиева религия съ своето ново за гръцката мисъль индивидуално отношение къмъ божеството и къмъ безсмъртието на душата, и тия семена се разрастнали въ своеобразно сложно и плодотворно по своето религиозно-философско съдържание развитие — по-късната гръцка орфика.

Храбри, войнствени и привързани къмъ своята свобода, тракитѣ давали якъ отпоръ на всички ония, които се опитвали да ги завладѣятъ. Нито скититѣ, нито македонцитѣ, нито келтитѣ успѣли да наложатъ завинаги своята власть надъ тѣхъ. Македонското владичество надъ тракитѣ, което костувало толкова усилия, борби и жертви на Филипа, било нетрайно.

* *

Но на тракийската войнственость и жилавость е предстояло да се сблъска съ победоносното орѫжие на Римъ.

Въ противоположность на гърцитѣ, които въ своята морска и търговска експанзивность се уморили и изхабили въ изтощителна напрегнатость да елинизуватъ свѣта, римлянитѣ били преди всичко селски народъ и това си останало тѣхна характерна черта чакъ до падането на империята. Чакъ когато осигурили въ своя ржце владението на древна Италия, т. е. на полуострова южно отъ рѣката Рубиконъ, тѣ преминали отвждъ морето. Италия била покрита съ мрежа отъ колонии, които, противно на гръцкитѣ, представяли вжтрешни домашни огнища, подчинени на метрополията и поддържани отъ нея. Отѣсненъ и ограниченъ отъ търговската мощь на Картагенъ, който билъ преобладаваща сила въ западния дѣлъ на Срѣдиземно море, Римъ почувствувалъ, че е достигналъ до единъ повратенъ пунктъ въ своята история. На Римъ предстояло да реши дилемата, решението на която било придружено съ такава необикновена колебливость въ заседанията на сената: да остане ли италианска сила, или да се превърне въ свѣтовна? Следъ много колебания решението било взето въ полза на второто, жребиятъ билъ хвърленъ безвъзвратно и Римъ се заплелъ веднажъ завинаги въ свѣтовната политика. Постепенно и естествено той приближавалъ къмъ Балканитѣ. Следъ унищожението на Картагенъ, Римъ се изстжпилъ на изтокъ като смущаващъ факторъ въ равновесието на тамошнитѣ държави. Римската външна политика била систематически враждебна на голѣмитѣ елинистически държави, най-вече на Македония, която била най-близко до Римъ и изразявала най-жилавъ националистически духъ. Но Римъ безмилостно си е пробивалъ пжть въ преследване на своитѣ цели, като изкустно раздѣлялъ, за да владѣе, като се налагалъ за арбитъръ и върховенъ сждия и като намалявалъ все повече и повече значението на елинистическитѣ държави. Следъ като въ 167 г. пр. Хр. надвилъ Персея, последния македонски царь, и наложилъ своята власть на Македония, Римъ поискалъ да представи работата за невинна, като раздѣлилъ страната на 4 републики: последнитѣ не трѣбвало да иматъ нищо общо помежду си, а жителитѣ имъ не трѣбвало да търгуватъ, нито дори да сключватъ бракове еднитѣ съ другитѣ.

Съ учредяване на провинцията Македония, римлянитѣ срещнали упорита съпротива отъ страна на най-силното и непреклонно племе измежду всички тракийски племена — беситѣ, съ които римлянитѣ е трѣбвало да водятъ упорити борби. Управительтъ на Македония М. Теренций Варонъ Лукулъ проникналъ въ вжтрешностьта и ги разбилъ въ 72 г. пр. Хр., но беситѣ не преклонили глава. Въ 60 г. пр. Хр. Гай Октавий, бащата на първия императоръ, е трѣбвало да води сѫщо така войни съ тѣхъ. Отношението на Римъ къмъ тракийскитѣ племена е типиченъ образецъ на политиката „раздѣляй и владѣй". Новиятъ управитель на Македония Л. Калпурний Пизонъ, подобно на другитѣ управители, си е служилъ съ предани тѣ на Римъ одриси като орждие противъ тѣхнитѣ съперници, беситѣ. За тая цель той подкупилъ царя на одриситѣ Котисъ, да премахне беския князъ Рабокентъ. Въ 43 г. пр. Хр. римскиятъ пълководецъ М. Брутъ съ помощьта на одриския царь Разкупорисъ се заловилъ наново да приведе къмъ покорность неподатливитѣ беси, които не преставали да нахлуватъ и да грабятъ. Управительтъ на Македония М. Лициний Красъ преминалъ Балкана съ македонскитѣ легиони въ 29 г. пр. Хр., за да отблъсне нахлулитѣ презъ това време германски бастарни, настигналъ ги при вливането на Цибрица въ Дунава и ги разбилъ следъ ожесточенъ бой, въ който вождътъ на бастарнитѣ Делдо падналъ убитъ отъ ржката на Красъ. Следъ като завършилъ борбитѣ си съ бастарнитѣ и покорилъ немирнитѣ тракийски племена, които граничели съ Македония, Красъ отнелъ отъ беситѣ светилището на Диониса въ Родопитѣ, което тѣ владѣели, и го предалъ на одриситѣ, за да ги възнагради за услугитѣ, които последнитѣ оказвали на Римъ. Въ замѣна на това одриситѣ били задължени да се грижатъ подъ римско покровителство за покорностьта и на останалитѣ тракийски племена южно отъ Балкана. Ала въ 16 г. пр. Хр. тракийското племе дантелети нахлуло въ Македония; беситѣ сжщо така не останали мирни: тѣ започнали сега продължителни борби съ своитѣ съперници одриситѣ и косвено съ Римъ, защото одриситѣ се намирали, както казахме, подъ покровителството на Римъ. Въ 13 г. пр. Хр. борбата за тракийска независимость се водила съ още по-голѣма жарь отъ беситѣ, защото знамето на тая борба било развѣто отъ самия жрецъ на Диониса, на име Вологезъ, на когото бескитѣ борци, както и тѣхнитѣ противници одриситѣ, гледали като на боговдъхновенъ, като на закриляна отъ божествена сила личность, та одриситѣ се разбѣгали още при първото сражение, а Вологезъ успѣлъ да убие младия Разкупорисъ, сина на одриския царь Реметалкъ. Последниятъ пъкъ се видѣлъ принуденъ да избѣга въ Тракийския Херсонесъ, който се намиралъ подъ римска властъ. Вологезъ тръгналъ по стжпкитѣ му и опустошилъ полуострова. Още много усилия и борби е трѣбвало да положи управительтъ на Мизия Л. Калпурний Пизонъ, додето стане господарь на Тракия (въ 11. г. пр. Хр.). Римъ се е спусналъ стремглаво къмъ постигане на целитѣ, които новата свѣтовна политика му възлагала. Римската република не е могла да бѫде пионеръ на цивилизация, защото навредъ тя е сложила своята владѣтелска рѫка върху страни съ по-стара цивилизация, каквито сѫ били, напр., елинистическитѣ държави на изтокъ. Римската империя, обаче, е трѣбвало да се справи съ трудни задачи. Тя е трѣбвало да присъедини къмъ своята територия непокоренитѣ области, за да направи границата по-естествена и по-леко защитима, та по тоя начинъ сърдцето и срѣдището на цѣлокупностьта, Италия, да бѫде превърната въ неуязвимо ядро. Това би могло да се постигне, като се разшири северната граница и се слѣе съ линията Рейнъ — Дунавъ, дори съ рискъ да се включатъ въ предѣлитѣ на римската империя варварски племена и земи, чието владение било съмнително и временно. Защото новитѣ завоевания, направени съ тая цель, не били вече земи съ древна цивилизация, но такива, които били населени съ народи и племена на по-низко стѫпало на развитие. Задачитѣ на всемирната империя налагали тия завоевания, но последнитѣ направили сложна и трудна проблемата на цивилизацията вѫтре въ самата империя. Необходимо било да се премахнатъ отъ картата на империята тия гнѣзда на варваризма, като се насочатъ въ тѣхъ струитѣ на римската цивилизация. Такова е било гледището на империята, такива задачи й представила нейната свѣтовна политика.

Какъ се е справилъ Римъ съ тия задачи, до каква степень е успѣлъ въ тѣхъ, какъвъ е билъ ходътъ на римската романизация въ нашитѣ земи и колко дълбоко е могла последната да пусне корени въ тѣхъ, съ какви жертви и на каква цена е откупилъ Римъ новитѣ балкански завоевания, ще бѫде предметъ на нашето изложение по-долу. Сѫщевременно ние ще се опитаме да изложимъ и обратната страна на медала, съ други думи, каква ценность е представяла римската цивилизация отъ тракийско гледище — отъ гледище на преклонилитѣ глава тракийски народи, по силата на необходимостьта, подъ ударитѣ на меча; какъ сѫ реагирали покоренитѣ къмъ една, макаръ и въ много отношения благодетелна, но насилствено натрапена цивилизации, поддала ли се е тракийската маса на романизация и, най-сетне, въ какво се е изразила културно-историческата отплата на покоренитѣ спрямо покорителитѣ.

*

За да затвърди напълно римската власть на северъ отъ Македония до Дунава, Августъ поржчалъ на управителя на Македония М. Лициний Красъ да пристжпи къмъ работа и той предприелъ едно следъ друго три похода въ периода отъ 29—27 г. пр. Хр. срещу мизи, бастарни, даки и траки. Не се знае точно кога е създадена провинция Мизия. Къмъ началото на царуването на Тиберий (14—37 г. сл. Хр.) земитѣ на Мизия, Македония и Ахея били съединени въ отдѣлна административна единица, въ една голѣма провинция, заемаща почти цѣлия Балкански п-въ, и тази единица е била поставена подъ управлението на Г. Попей Сабинъ, първия управитель на тия съединени въ една провинция области, който управлявалъ отъ 15 до 35 г. сл. Хр. и билъ наследенъ отъ втория управитель П. Мемий Регулъ (35 до къмъ 44 г.). Така че, по всѣка вѣроятность, Мизия е била организирана въ провинция отъ императоръ Тиберий (14—37 г. сл. Хр.) въ началото на неговото царуване и веднага съединена съ Македония и Ахея въ една административна область. Въ 44 год., обаче, въ времето на императоръ Клавдий, тоя голѣмъ административенъ конгломератъ билъ разтуренъ и Мизия образувала отдѣлна провинция. Къмъ 46 г. бива организирана и Тракия като прокураторска провинция, а черноморскитѣ гръцки колонии, които до тогава се намирали подъ закрилата на васалнитѣ на Римъ одриски царе, сега били разпредѣлени между Мизия и Тракия така, че една часть отъ тѣхъ — отъ Истросъ до Одесосъ — влѣзли въ състава на провинция Мизия. Останалата часть, Месемврия, Анхиало и Аполония, които се намирали на югъ отъ Балкана—въ състава на Тракия. При Домицианъ, 85 или 87 г. сл. Хр., Мизия била раздѣлена на две отдѣлни провинции—Горна и Долна Мизия. Границитѣ между провинциитѣ Мизия и Тракия била естествена раздѣлна линия между тѣхъ — Хемусъ (Старапланина). Ала когато въ II в. императоръ Траянъ основалъ при с. Никюпъ до Росица, въ знакъ на своитѣ победи надъ дакитѣ, Никополисъ ad Istrum, тоя градъ билъ причисленъ къмъ Тракия, макаръ да се намиралъ на северъ отъ Балкана, и обратно. Месемврия влѣзла въ състава на Долна Мизия, макаръ да се намирала на югъ отъ Балкана. Тази неестествена граница между Долна Мизия и Тракия, установена, може би, отъ самия Траянъ или отъ Хадриана, отново била поправена при императоръ Септимий Северъ и Никополисъ „къмъ Истъръ“ пакъ преминалъ къмъ Долна Мизия.

Днешна Добруджа и Северна България до вливането на Цибъръ въ Дунава, т. е. земитѣ между Дунава, Черно море и Балкана, които образували римската провинция Долна Мизия, имали такова важно, първостепенно стратегическо, па и икономическо значение за империята, че Римъ обърналъ особено сериозно внимание върху нея съ цель да я привърже здраво къмъ себе си. Защото едно действително спечелване на една область е означавало нѣщо повече отъ едно обикновено покоряване на народа, който я обитава, и превръщане на страната въ положението на провинция. Тукъ, въ крайдунавскитѣ лагери се намирали и редица римски легиони. Тѣхното число съ течение на времето постоянно растѣло. Още при Августъ, около 12 г. сл. Хр. е слизалъ съ флота по Дунава Четвъртиятъ Скитски легионъ начело съ легата Вителиусъ, да защищава заплашенитѣ отъ варварски нахлувания крайдунавски пунктове и грѫцкитѣ колонии по западния черноморски брѣгъ; тоя легионъ е взелъ по-рано участие и въ войнитѣ, съ които М. Лициний Крас покорилъ презъ 27—29 г. пр. Хр. балканскитѣ страни. Още отъ времето на Тиберия намираме Петия Македонски легионъ на Долни Дунавъ, а по-късно, въ 72 г. сл. Хр., следъ като билъ изпратенъ въ Армения и върнатъ обратно въ Мизия, билъ настаненъ на лагеръ въ Ескусъ (Гигенъ), отдето презъ втората дакийска война на Траяна (107 г.) билъ премѣстенъ въ Трезмисъ (Иглица). Въ Нове (при Свищовъ) намираме Първия Италийски легионъ още въ началото на управлението на Веспасиана (67—79), а при Траянъ въ 106 г. се настанилъ въ Дуросторумъ (Силистра) Единадесетиятъ легионъ, който дошълъ тамъ отъ Панония.

Отъ Долна Мизия римски войскови части прекосявали долното течение на Дунава и стигали чакъ до Днестъръ. Като най-далечни постове на империята служили грѫцкитѣ колонии по севернитѣ брѣгове на Черно море. Отъ Дунава римската търговия се разпрострѣла до областьта на рѣката Днепъръ и стигнали до голѣмъ разцвѣтъ презъ втория вѣкъ, както се вижда отъ римскитѣ монетни находки и отъ римскитѣ глинени и стъклени издѣлия, намѣрени въ гробоветѣ на тая область отъ първитѣ два вѣка следъ Христа. Грѫцкитѣ градове по северния брѣгъ на Черно море, Тирасъ, Олбия, Херсонесъ, Пантилпеумъ и Танаисъ цъвтѣли презъ II в. Тѣ често страдали отъ нашествията на туземнитѣ племена, особено отъ скититѣ, Римъ, обаче, ги закрилялъ съ своето мощно орѫжие. Градътъ Тирасъ билъ дори включенъ въ състава на провинция Долна Мизия презъ времето на Флавий Сабинъ, императорски намѣстникъ или управитель на последната (53—60 г. сл. Хр.). Тия градове, които се намирали подъ властьта на Боспорското княжество, били свързани чрезъ търговски връзки съ нашитѣ черноморски градове Истросъ, Томи и др., като доставяли на римскитѣ легиони край Дунава сурови материали (особено кожи, риба, конопъ) и жито. Обемътъ на тази търговия се увеличавалъ естествено, когато императоритѣ трѣбвало да пренасятъ голѣми войскови части отъ изтокъ къмъ западъ и отъ западъ къмъ изтокъ, както било, напр., презъ времето на Веспасиана, Домициана, Траяна и М. Аврелий.

Намѣренитѣ въ Истросъ (Каранасуфъ) епиграфически паметници ни показватъ, съ какво внимание и умение се е отнасяло римското правителство, въ лицето на своитѣ провинциални управители въ новооснованата провинция Долна Мизия, къмъ търговията на Долни Дунавъ и въ преуспѣването на влѣзлитѣ въ състава на тая провинция черноморски градове, като Истросъ, напримѣръ. Императорскитѣ намѣстници или управители на Долна Мизия Тулий Геминъ (48—52 г. сл. Хр.), Флавий Сабинъ (53—60), Т. Плауций Силванъ Елианъ, Помпоний Пий и Апоний Сатурнинъ въ официални документи сѫ дали изразъ на своето внимание и грижа за икономическото преуспѣване на Истросъ и за търговското преуспѣване на тая толкова важна область. Между открититѣ при с. Каранасуфъ (Истросъ) находки, на 60 клм. северно отъ Кюстенджа-Томи, се намиратъ два пиластра, върху които жителитѣ на Истросъ гравирали свои официални документи; въ тия документи, представящи писма на управителитѣ на Долна Мизия до „съвета на народа" на града Истросъ, се потвърдявало правото на истриянитѣ за свободно риболовство на най-близкия до тѣхния градъ дунавски рѫкавъ, богатъ съ изобилие на риба, както и правото имъ да използуватъ горитѣ на островъ Певке (Peuce) въ Дунавската делта. А тия имъ права били оспорвани отъ откупувачитѣ на данъцитѣ и митото, т. е. отъ публиканитѣ, които откупували отъ римското правителство събирането на мито въ цѣлото устие на Дунава. Съ едно отъ тия петь писма императорскиятъ намѣстникъ Флавий Сабинъ увѣрява, че е далъ съвети и упѫтвания на префекта Арунций Флама, комуто била повѣрена пограничната стража и полиция въ оная область, да пази правата на истриянитѣ относно горитѣ на о-въ Певке. Той прибавя още въ писмото си, че се готви да говори въ полза на града Истросъ и съ своя приемникъ Емилианъ. Въ едно предишно писмо сѫщиятъ намѣстникъ обещава да остави непокѫтнати правата на истриянитѣ върху Дунавското устие, за които тѣ изявяватъ притезание. Като имъ напомня, че тѣ нѣматъ сериозни юридически основания за подобни притезания, той все пакъ е готовъ да ги удовлетвори, за да не лиши града отъ главния му източникъ на доходи. Въ трето писмо управительтъ Помпоний Пий съобщава на истриянитѣ, че той се е решилъ да не уврежда старото имъ право на свободно риболовство, като се позовава на писмата на своитѣ предшественици до града Истросъ. Въ друго писмо известниятъ и отъ други надписи управитель на Мизия, Тиберий Плауций Силванъ Елианъ, съобщава, че ще даде ходъ на благодарствения адресъ, изработенъ отъ съвета и народа на Истросъ за предшественика му Флавий Сабинъ. Това той билъ готовъ да направи на драго сърдце, защото изпитвалъ голѣмо уважение къмъ Сабина. По-нататъкъ той увѣрява, че нѣма намѣрение да засѣга и уврежда правата на истриянитѣ. Енергичната дейность и умѣлата администрация на сѫщия Тиберий Плауций Силванъ Елианъ се споменава и въ обширния латински надписъ, намѣренъ въ Тибуръ близо до Римъ: въ тоя надписъ между другото се изтъква и колонизаторската дейность на Елиана, който преселилъ отъ народитѣ оттатъкъ Дунава повече отъ 100.000 души мѫже заедно съ женитѣ и децата имъ, съ князетѣ или царетѣ имъ, като ги заставилъ да плащатъ данъкъ. Той така сѫщо привелъ въ покорность враждебни на Римъ племена и народи, като заякчилъ мира въ провинцията. Отъ петото писмо се научаваме, че на управителя Тулий Геминъ гражданитѣ на Истросъ отправили особенъ приветственъ адресъ, който му билъ врѫченъ въ Томи-Кюстенджа отъ депутация, съставена отъ 10 души. Отъ тази депутация Тулий Геминъ се информиралъ за старитѣ права на истриянитѣ върху рибата на Дунавската делта и върху горитѣ на островъ Певке, като изявилъ своето желание да ги остави непокжтнати. Върху помепатитѣ пиластри били гравирани и два латински документа, единиятъ отъ които съдържа точно опредѣляне границата на градската територия на Истросъ, извършено отъ управителя на Долна Мизия Лаберий Максимъ, а другиятъ съдържа решението, което сжщиятъ Лаберий Максимъ взелъ въ полза на Истросъ по поводъ на единъ споръ между тоя градъ и едного отъ откупувачитѣ на митото.

Въ императорската епоха територията на римската империя била раздѣлена на нѣколко голѣми митнишки области, като Испания, Британия и пр., една отъ които била и областьта Илирикумъ. Последната обемала цѣлата провинция Долна Мизия, а сжщо така Горна Мазия, Дакия, Реция, Норикумъ, Далмация и Панония, Горна и Долна, т. е. простирала се е отъ изворитѣ на Дунавъ до неговото устие и отъ Германия до Адриатическо море. Мито се е събирало не само по периферията на цѣлата тая голѣма митнишка область, но и по границитѣ на всѣка една отъ провинциитѣ, които съставяли митнишката единица Илирикумъ. Крайдунавскитѣ градове като Рациария-Арчаръ, Алмусъ-Ломъ, Ескусъ-Гигенъ, Дуросторумъ-Силистра били митнишки станции. Митото се давало въ откупъ на двама или трима съдружници и чакъ при императоръ Комодъ (176—192) тая система на даване митото въ откупъ била замѣнена съ прѣкото събиране на илирийското мито отъ страна на държавата, която назначавала свои чиновници-прокуратори. Презъ времето на изброенитѣ по-горе управители на Мизия митото въ Илирикумъ, къмъ която область следъ 46 г. била включена и Дунавската делта, било дадено въ откупъ на съдружници, които се опитали да прѣчатъ на истриянитѣ въ упражняване на тѣхното право за свободно риболовство по ржкавитѣ на Дунава и въ използуване на дървения материалъ въ Дунавскитѣ острови, особено въ боровитѣ гори на найважния отъ тѣхъ о-въ Певке. Съ това били застрашени интереситѣ и самото сжществуване на истриянитѣ, които до тогава се намирали въ хлабави връзки съ управителя на Македония и подъ закрилата на тракийския царь, доколкото последниятъ е билъ въ състояние да осигури тази закрила, а следъ това попаднали подъ закрилата на управителя на Долна Мизия. До тогава тѣ безпрепятствено се ползували отъ своето привилегировано положение въ делтата на Дунава, което положение добре схващали и първоначалнитѣ колонисти отъ

Милетъ, които основали града при днешното село Каранасуфъ и го нарекли Истросъ по името на самата рѣка, наричана тогава сѫщо така Истросъ. Затова въ 48 г. сл. Хр. тѣ се обърнали къмъ управителя на Мизия Тулий Геминъ, който имъ потвърдилъ старитѣ права, но откупувачитѣ на митото, изглежда, не сѫ се уплашили отъ това потвърждение, та истриянитѣ следъ нѣколко години отново се видѣли принудени да се обърнатъ къмъ Флавий Сабинъ, приемника на Тулий Геминъ, който, безъ да имъ признае каква да е юридическа обосновка на тѣхнитѣ притезания, обещалъ все пакъ да имъ разреши свободно риболовство на Дунава предъ видъ тежкитѣ условия, въ които биха изпаднали, ако бѫдѣха лишени отъ това право. За по-сигурно, обаче, истриянитѣ поискали още веднажъ потвърждение на своитѣ права отъ Сабинъ, преди последниятъ да напусне провинцията, както и отъ неговитѣ приемници Плауций Елианъ и Помпоний Пий. Изглежда, че подиръ това десетки години наредъ истриянитѣ не били смущавани и спъвани отъ никого въ упражняване на своитѣ стари права, додето при императоръ Траянъ наново се явилъ да имъ прѣчи единъ римски откупвачъ на митото и тоя пѫть не само за риболовството по Дунава, но и по лагуна Халмирисъ, свързанъ чрезъ единъ рѫкавъ на Дунава. Сега работата дошла до редовни юридически постѫпки предъ управителя на провинцията Лаберий Максимъ, резултатътъ на което билъ благоприятенъ за Истросъ и билъ отбелязанъ поради това върху единъ отъ поменатитѣ пиластри. Подобна борба е ималъ да води и градътъ Тирасъ (Акерманъ) съ римскитѣ откупвачи на мито и събирачи на данъцитѣ презъ II в. сл. Хр. Тоя градъ, който до своето включване въ провинция Долна Мизия въ 56 или 57 г. е билъ безъ съмнение единственъ господарь на своето пристанище, дори е налагалъ нѣкога, подобно на Олбия, мито за достѫпа до пристанището, не е могълъ да попрѣчи на римското финансово управление да постави митнишко бюро въ града. Жителитѣ на Тирасъ запазили въ всѣки случай за себе си правото на свободенъ вносъ и износъ. Но и това имъ е било оспорвано отъ откупвачитѣ на митото, та тѣ се обърнали къмъ управителя на провинцията къмъ края на Хадриановото царуване, а подиръ Хадриана — къмъ самитѣ императори, които винаги сѫ вземали решение въ полза на града.

При далновиднитѣ грижи и сигурната закрила на римското правителство гръцкитѣ черноморски градове, които съ готовность се подчинили на римската власть и влѣзли въ състава на римската империя, намѣрили широкъ просторъ за своето развитие и процъвтяване. Но тѣ сѫ били стари градове съ висока градска култура и работата на римското правителство въ своето отношение къмъ тѣхъ се изразявала въ това, да не прѣчи на тѣхното свободно развитие. Ала много по-трудна била задачата на Римъ по отношение на вѫтрешностьта, на просторния тракийски хинтерландъ. Тъкмо тукъ се проявило творчеството на римскитѣ императори.

Въ урбанизирането на Балканския П-въ, т. е. въ насаждането и развитието на градски животъ въ него, както и въ другитѣ части на империята, ясно се разграничаватъ два главни периода на развитие. Първиятъ отъ тѣхъ обхваща I и II в. сл. Хр. и се характеризира съ творческото развитие и процъвтяване на градската цивилизация. Вториятъ периодъ се започва отъ началото на III в. и завършва съ Диоклетиановата реформа, която узаконила и затвърдила назадното развитие и явленията на упадъка, които характеризиратъ III в.

Презъ I в. сл. Хр. градскиятъ животъ се е намиралъ още въ зародишъ или въ детинска фаза на развитие. Презъ II в. урбанизацията е достигнала върховната точка на своето развитие и империята повече отъ всѣки другъ пѫть е представяла широка федерация на градове, всѣки единъ отъ които се ползувалъ съ самоуправление, съ мѣстенъ „политически“ животъ въ античния смисълъ на думата и съ свои икономически и социални проблеми за разрешение. Надъ градоветѣ е стояло централното правителство, което е рѫководѣло работитѣ на държавата — външната политика, военнитѣ отношения, държавнитѣ финанси. Начело на централното правителство, въ което е игралъ роля и сенатътъ, е стоялъ императорътъ, „първиятъ гражданинъ“ въ държавата, отъ името на когото действували неговитѣ агенти, както гражданскитѣ, така и военнитѣ. Ролята на сената е била второстепенна въ държавата. По форма централното управление още било управление на сената и народа въ Римъ: но въ действителность императорътъ все повече и повече съсрѣдоточавалъ въ рѫцетѣ си всички нишки на управлението, ставалъ все повече и повече абсолютенъ монархъ, който е допускалъ редъ привилегии на по-висшитѣ класи отъ римскитѣ граждани, отъ една страна, и самоуправлението, отъ друга. Въ действителность градското самоуправление е било почти пълно. Императорската бюрокрация твърде рѣдко се е намѣсвала въ мѣстнитѣ работи на градоветѣ. Тя се е занимавала почти изключително съ събиране на данъцитѣ (най-вече чрезъ градоветѣ), съ управление на императорскитѣ имения (домени) и съ часть отъ сѫдопроизводството. Централното управление не е било нито избирано, нито контролирано отъ съставнитѣ части на империята, както е въ съвременнитѣ държави отъ сѫщия типъ. Римското централно управление, наследие отъ онова време, когато то се е изразявало въ управлението на единъ единственъ градъ, е имало за своя задача да надзирава и насочва самоуправлението на градоветѣ, а не да бѫде надзиравано и насочвано отъ тѣхъ. Римската империя презъ втория вѣкъ е представяла любопитно съединение на самоуправляващи се градове и една почти абсолютна монархия, сложена върху съвокупностьта отъ тия градове, при което монархътъ се е считалъ за главенъ магистратъ на управляващия градъ Римъ. Затова и литературнитѣ свидетелства за римската империя се отнасятъ почти изключително до града Римъ и до дейностьта на централното управление. Но самитѣ градове чрезъ многобройни гръцки и латински надписи говорятъ твърде много и съ голѣми подробности за своя животъ и уредба, та сравнително не е мѫчно да се възстанови последната въ главнитѣ ѝ черти. И монетитѣ, сѣчени отъ градоветѣ и намѣрени въ голѣми количества, ни даватъ първостепенни сведения върху важни страни на тѣхния политически, религиозенъ и икономически животъ. Тия извори сѫ ни разкрили муниципалната уредба на градоветѣ, тѣхнитѣ доходи и разходи, тѣхнитѣ богатства и източницитѣ на тия богатства, тѣхнитѣ религиозни вѣрвания, забавления и умствени интереси, а тамъ, дето сѫ правени археологически разкопки (у насъ отчасти при с. Никюпъ), открива ни се и външниятъ имъ видъ, тѣхнитѣ стени, мѣстата на тѣхнитѣ водопроводи, бани, портици, улици, театъръ, форумъ и пр.

Римската цивилизация е била по самата си сѫщность чисто градска цивилизация. Малко е да се каже, че нейното творчество се е изразило въ създаване на градове. Нѣщо повече. Дори безъ да иска, тя творила градове; раждала ги е тъй естествено, както истинскиятъ художникъ безъ мжка и естествено твори своитѣ художествени произведения. Типиченъ примѣръ за сжщината на тая цивилизация и за характера на нейното творчество представятъ канабнитѣ селища, които сж чисто римско произведение и не се срѣщатъ въ никоя друга цивилизация на общочовѣшката история. Най-характерното е, че тѣ не сж създадени отъ съзнателната воля на императоритѣ, напр., нито чрезъ съзнателно и целесъобразно изпращане на колонисти съ задача да образуватъ ново селище. Не. Тѣ сж безсъзнателна творба на самитѣ легиони, т. е. на военнитѣ единици, които по своитѣ цели, по своята сжщность и по своето устройство сж диаметрално противоположни на градоветѣ и на тѣхната уредба. И ето дори легионитѣ, безъ да искатъ, сж оставяли следъ себе си цивилни поселения, зародиши на бждещи градове. Около постояннитѣ лагери на легионитѣ сж построявали своитѣ бараки различни дребни търговци и продавачи, които сж обслужвали войницитѣ съ своитѣ стоки. Тамъ сж се поселвали и разни играчи и фокусници, а сжщо така и жени, съ които войницитѣ се забавлявали презъ свободното си време. Както самитѣ леки постройки, така и образуваното отъ тѣхъ импровизирано селище се наричали canabae. И следъ като легионътъ е бивалъ премѣстванъ на друго мѣсто, образуваното по тоя начинъ селище продължавало да сжществува и да се развива, като въ него се поселвали и уволненитѣ войници, ветеранитѣ, които влизали въ законенъ бракъ съ своитѣ конкубинки, следъ като добиели чрезъ императорски уволнителенъ документъ (диплома) civitas (римско гражданско право) и connubium (право за встжпване въ законенъ бракъ). Легионътъ можелъ да замине било на постояненъ лагеръ въ друго мѣсто, било на нѣкой фронтъ, въ далеченъ край, дето му е предстояло да води кръвопролитни сражения, въ които е могло да бждатъ убити повечето отъ войницитѣ и легионътъ поради разрѣденость да се разформира или да се съедини съ другъ такъвъ; но канабното селище оставало на старото мѣсто като живо свидетелство за нѣкогашния животъ на легиона тамъ. Канабитѣ не били градове въ пълната смисъль на думата; тѣ ставали такива тепърва, когато придобивали съ императорско благоволение римско гражданско право и били възвеждани въ степень на градъ (на муниципия или колония). Това е било важенъ и тържественъ моментъ въ живота на едно канабно селище, ознаменуванъ съ паметникъ, на който тържественъ надписъ е разказвалъ на потомството за това важно събитие. За да бѫде издигнато въ градъ, канабното селище е трѣбвало да се постарае да даде достатъчно признаци за преуспѣване и развитие, а самитѣ римски императори били готови да излѣятъ своето благоволение върху тѣзи ядра на бѫдещъ градски животъ. И отъ времето на Траянъ нататъкъ всички канабни селища получили градско право, т. е. били обърнати въ муниципии или колонии. Типиченъ примѣръ за развитието на едно канабно селище въ градъ представя Дуросторумъ-Силистра, т. е. лагерното селище на XI Клавдиевъ легионъ. Императоръ Хадрианъ, който преди да стане императоръ се е наричалъ П. Елий Хадрианъ, дарилъ на Дуросторскитѣ канаби почетната титла Aeliae: Елиеви канаби на XI Клавдиевъ легионъ. Дуросторумъ, като укрепенъ крайдунавски пунктъ, седалище на легионъ, важна митнишка станция и оживено, бързо развиващо се поселение, привлѣкълъ вниманието на Хадриана, който виждалъ въ него достатъчно надеждни основания да го награди съ особено отличие, и това той направилъ, като му далъ почетната титла Aeliae, подобно на сѫщински градъ, на муниципия, макаръ че Дуросторумъ все още продължавалъ да бѫде просто едно лагерно селище. Отъ първата година на императоръ Маркъ Аврелий ние притежаваме единъ важенъ за историята на Дуросторумъ надписъ, отъ който се вижда, че въ Дуросторскитѣ канаби се поселили уволненитѣ отъ Маркъ Аврелий ветерани на XI Клавдиевъ легионъ, а малко по-късно, пакъ отъ императоръ Маркъ Аврелий, канабното селище при Дуросторумъ било издигнато въ степень на муниципия и е назовано въ единъ важенъ надписъ отъ Силистра като Муниципиумъ Аурелиумъ Дуросторумъ заедно съ магистратитѣ на новата муниципия — дуумвиритѣ, едилитѣ и квесторитѣ.

Римскитѣ императори и съзнателно сѫ насаждали градския животъ въ вѫтрешностьта на Мизия, Тракия и Македония. Тукъ тѣ създали редица нови градове — ядра на цивилизация. Презъ I в. сл. Хр. императоръ Клавдий основалъ града Апри при дн. Айнарджикъ (ю-з. отъ Родосто), нареченъ по името на императора Colonia Claudia Aprensis, а при с. Якъзлий до Мандренското блато (Бургаско) Веспасианъ основалъ града Деултумъ или Девелтъ (Colonia Flavia Pacis Deultensium). Най-много е направилъ за насаждането на градски животъ въ нашитѣ земи императоръ Траянъ и следъ него приемникътъ му Хадрианъ. Траянъ се явява истински творецъ въ това отношение. Той не само далъ градско право на по-стари общини: Сердика (София), Пауталия (Кюстендилъ), Никополъ при Места (до Неврокопъ), Топиръ при устието на Места и Анхиало, а две канабни селища — Рациария (Арчаръ) и Ескусъ (Гигенъ) — преустроилъ като римски колонии, но създалъ и нови градове: Августа Траяна (Стара-Загора) при по-старото тракийско селище Берое, Плотинополъ (при дн. Димотика), нареченъ по името на Траяновата жена Плотина, Траянополъ при с. Лѫджа-кьой до Деде-Агачъ, Никополъ на Янтра при с. Никюпъ, Марцианополъ при Девня, Ремесиана при дн. Бѣла-паланка (между Пиротъ и Нишъ) и Улпиана (при дн. Липляна) на Косово поле.

Създаденитѣ въ нашитѣ земи градове отъ римскитѣ императори се наричали муниципии или колонии. Съдържанието на думата муниципия постепенно се развивало, докато следъ Септимий Северъ думата муниципиумъ означавала всички видове римски градове. Тоя тъкмо императоръ далъ, както на италийскитѣ, така и на провинциалнитѣ градове пълно римско градско право и по този начинъ ги поставилъ на едно равнище въ това отношение. Уредбата на колониитѣ била еднаква съ тая на муниципиитѣ, но колониитѣ се ползували съ по-добро положение, отколкото муниципиитѣ: на колониитѣ били дадени извънредни привилегии, като освобождаване отъ надзора на императорския намѣстникъ въ провинцията, освобождаване отъ поземленъ и поглавенъ данъкъ и др. Както въ муниципиитѣ, така и въ колониитѣ висшитѣ магистрати, които се избирали ежегодно, се наричали дуумвири и могли да упражняватъ известно сѫдопроизводство, имали върховния надзоръ надъ финанситѣ, а тия, които произвеждали цензъ, т. е. опредѣляли главно имотното състояние на жителитѣ всѣки петь години, се наричали квинквенали (петгодишни); съ помощьта на подведомствена тѣмъ полиция дуумвиритѣ бдѣли още за обществения редъ и спокойствие, като въ случай на нужда, по решение на общинския съветъ, имали право да свикватъ и гражданитѣ подъ орѫжие. Тѣхни помощници били двама едили, които се грижели за пазаритѣ, пѫтищата и общественитѣ игри и за навременното снабдяване града съ евтино жито. А квесторитѣ завеждали общинската каса.

Съвещателната власть въ градоветѣ се намирала въ ржцетѣ на единъ съветъ — градски съветъ, който обикновено броелъ 100 члена, наречени декуриони (общински съветници). Той могълъ да се произнася по въпроси отъ финансовъ характеръ, издавалъ решения (декрети) задължителни за всички граждани и билъ апелативна инстанция при определяне размѣра на глобитѣ, които магистратитѣ налагали. Председатели на тоя съветъ, както и на градското народно събрание, били дуумвиритѣ. Градътъ ималъ своя територия и всички разположени въ нея села образували съ града цѣлостна политическа и стопанска единица. Селата въ градската територия били поставяни подъ управлението и сждопроизводството на градскитѣ чиновници. Къмъ града Филипополисъ (Пловдивъ), напримѣръ, както се учимъ отъ единъ надписъ, принадлежали 17 села. Квинквеналъ се наричалъ още и избраниятъ отъ всички села въ дадена територия представитель на последната, задачата на който, предполага се, стояла сжщо така въ връзка съ разпредѣляне данъци и повинности въ селата.

Въпрѣки различията си по голѣмина, число на населението, богатство, по своето политическо и социално значение, всички градове на империята имали тая обща черта, че се напрѣгали и надваряли да създадатъ найголѣмия възможенъ комфортъ за своитѣ жители; тѣ приличали на сегашнитѣ модерни западноевропейски градове.

Почти всички градове на империята, въ това число и римскитѣ градове въ нашитѣ земи, били снабдени съ научна система за дренажъ, съ изобилна вода дори въ най-горнитѣ етажи, имали сж най-изкусно построени акведуци (водопроводи), добре павирани улици и площади, покрити портици край улицитѣ като подслонъ за пешеходцитѣ противъ жега и дъждъ, хигиенични и просторни пазари — особено рибни и месни пазари, съ изобилна вода, широки и хубави бани въ различнитѣ части на града, които давали възможность на всѣки гражданинъ да си прави своята ежедневна баня почти безплатно, пространни и добре наредени заведения за спортъ и физически упражнения — гимназии и палестри. За общественото богослужение е имало великолепни храмове или олтари и дълги редици хубави надгробни паметници край пжтищата вънъ отъ градскитѣ порти. Голѣми, хубави обществени здания украсявали градоветѣ: курията (мѣсто за заседание на мѣстния сенатъ), здания за магистратитѣ, здания за официалнитѣ колегии и за извършване на гласоподаването, базилики за сѫдиитѣ и т. н. Други били опредѣлени за обществени развлѣчения и възпитание: театри, циркуси и стадиуми (за конни състезания и надбѣгвания), амфитеатри, обществени библиотеки, аудитории за декламации или за публични четения и картинни галерии. Частнитѣ кѫщи били достатъчно широки и снабдени съ модерни удобства, като напр., частни бани, шадравани, хубави каменни стълби за къмъ горнитѣ етажи и др.

У насъ градътъ Nicopolis ad Istrum (при с. Никюпъ) съ своитѣ развалини и днесъ още прави дълбоко впечатление на зрителя, та съ право е нареченъ български Помпей. Трѣбва наистина да се съжалява, че започнатитѣ преди около 40 години разкопки сѫ били прекѫснати, и днесъ, поради липса на срѣдства, не могатъ да се продължатъ. Трѣбва да се съжалява сѫщо така, че пакъ поради липса на срѣдства не сѫ предприети обстойни археологически проучвания и на други мѣста у насъ, дето се намиратъ стари селища, изгаснали огнища на древна цивилизация, тъй блѣстяща и тъй богата съ интересъ, както за насъ, така и за цѣлия ученъ свѣтъ. Дълбоко трѣбва да се съжалява, че съ мѫка се срѣщатъ у насъ богати родолюбци, та щедро да се притекатъ на помощь на нашитѣ учени, които стоятъ съ вързани рѫце. Защото истинското родолюбие се състои само въ самоотверженитѣ усилия за културното повдигане на страната, въ искренитѣ, благороднитѣ и сдружени усилия да принесемъ и ние своя скроменъ дѣлъ предъ олтара на човѣчеството.

Великолепниятъ блѣсъкъ на градоветѣ се дължалъ повечето на щедростьта на по-виснитѣ класи въ града. Текущитѣ разходи на града се покривали, разбира се, съ редовенъ доходъ, образуванъ отъ различнитѣ данъци, които били събирани, както отъ градскитѣ жители, така и отъ причисленото къмъ градоветѣ население.

Данъчната система била изработена отъ дълговѣковния опитъ, спечеленъ главно презъ елинистическия периодъ. Плащани били данъци за земята въ територията на града, за недвижимъ имотъ въ града, за вносъ и износъ (мунинципални мита), за занимаване съ търговия, за контракти и търговски сдѣлки, за ползуване отъ пазаритѣ, рента за магазинитѣ, които принадлежали на града, и за други муниципални недвижими имоти и т. н. Приходътъ на градоветѣ, особено на голѣмитѣ и побогати градове, билъ въ нѣкои случаи значителенъ. Но ние не трѣбва да забравяме, че общитѣ разходи на града били много голѣми, по всѣка вѣроятность, по-голѣми отъ тия на сегашнитѣ градове. Градоветѣ, разбира се, не плащали заплати на своитѣ магистрати. Службата, изпълнявана въ полза на града отъ граждански тѣ магистрати или жрецитѣ, се считала или за честь, или за бреме; това означавало, че и въ двата случая службата е била безплатна. Но градоветѣ плащали на своитѣ по-дребни чиновници; последнитѣ били или обществени роби, които е трѣбвало да бждатъ снабдявани съ квартира, съ храна и облѣкло, или платени свободни хора. Заплатитѣ на тия чиновници представяли значителенъ разходъ. Още по-голѣми били разходитѣ за поправка и поддържане на общественитѣ здания.

Една отъ най-сложнитѣ и трудни работи на градоветѣ и на градскитѣ магистрати било осигуряването на изобилие (abundantia) отъ хранителни припаси, най-вече жито (annona, „евтения") за населението. Въ Римъ тая задача била извършвана отъ императора. Въ другитѣ градове тя представяла една отъ главнитѣ обязаности на градския съветъ и на градскитѣ магистрати. Условията за едно изобилно доставяне на храни не били твърде благоприятни. Непостояннитѣ реколти били главна черта на икономическия животъ въ стария свѣтъ, дори въ страни като Египетъ. Затова организацията на пазара и особено на превоза на голѣми количества хранителни припаси билъ първостепененъ въпросъ за градоветѣ въ империята.

За императоритѣ и неговитѣ агенти най-главни били, предъ всичко, нуждитѣ на държавата. Така тѣ монополизирали голѣма часть отъ житния вносъ, който употрѣбявали за прехраната на Римъ и на армията. Египетъ и императорскитѣ домени служели за сжщата цель. Най-напредъ е трѣбвало да бждатъ задоволени нуждитѣ на държавата и на императора. Освенъ това, и превознитѣ срѣдства навредъ се намирали подъ прѣкия контролъ на държавата; притежателитѣ на кораби и на товаренъ добитъкъ не били свободни да развиятъ своята дейность по свое усмотрение.

Друго голѣмо перо въ градския бюджетъ били разходитѣ за общественото възпитание и физическо трениране на млади и стари. Да се мине единъ курсъ въ палестрата или гимназиума било отличителенъ белегъ за образованъ човѣкъ, въ противоположность на варварина. Въ Египетъ, напр., такива лица образували отдѣлна класа и се ползували съ известни права и привилегии. А даването на такова обществено образование и възпитание било свързано съ разходи. Голѣми суми пари били необходими, за да се плаща на учители, да се строятъ и ремонтиратъ училища и атлетически салони, както и да се раздава масло на ония, които не били въ състояние да си го купятъ. Осигуряването на достатъчно количество масло за атлетически упражнения въ града, особено въ гръцкитѣ градове, било почти толкова важно, както доставянето на жито на умѣрени цени.

Освенъ общественото възпитание, религията е изисквала внимание и разходи. Всѣки градъ е ималъ много храмове, които е трѣбвало да бждатъ поддържани въ добро състояние. Нѣкои отъ тѣхъ имали собствени фондове, а нѣкои нѣмали. Известенъ доходъ билъ добиванъ отъ продаването на жреческитѣ длъжности. Но тия суми били незначителни въ сравнение съ голѣмитѣ разходи за поддържането на добре уреденъ религиозенъ животъ — разходи за жертвоприношения на боговетѣ и героитѣ, за процесии, религиозни празденства, състезания и игри въ честь на различни божества и т. н. Нѣкои градове имали специални финансови департаменти за обществено богослужение, специални ковчежничества и ковчежници. Тѣсно свързани съ култа на боговетѣ били различни игри, които постепенно станали сжщо тъй важни въ живота на градоветѣ, както и доставянето на жито. Повечето отъ тия игри били уреждани отъ магистратитѣ и отъ богатитѣ граждани на тѣхни собствени разноски. Но понѣкога и градътъ се виждалъ принуденъ да урежда такива игри, за да предотврати и отстрани готвещи се недоволства и бунтове срѣдъ населението.

Не е за чудене, че при тия условия градътъ е очаквалъ отъ своитѣ богати граждани да му се притекатъ на помощь съ своитѣ срѣдства за покриване на текущи и извънредни разходи. Това до известна степень било задължително за тѣхъ. При избирането на единъ градски магистратъ последниятъ е трѣбвало да плати известна сума (summa honoraria) за честьта, която му се давала съ това. Известно количество разходи били свързани съ много почетни постове, какъвто е билъ, напримѣръ, постътъ на гимназиарха. Нѣкои жреци е трѣбвало да понасятъ часть отъ разноскитѣ свързани съ култа на тѣхния богъ или съ градскитѣ култове изобщо. Въ нѣкои случаи патронитѣ и председателитѣ на религиознитѣ сдружения е трѣбвало да финансиратъ извършването култа на божествата, които закриляли сдружението. Въ трудни времена билъ събиранъ заемъ въ града и, макаръ че участието на гражданитѣ въ заема се предполагало да е доброволно, въ действителность всѣки богатъ гражданинъ билъ длъженъ да запише известна сума, ако е искалъ да не бѫде посраменъ въ очитѣ на обществото. Въ случай на нужда градътъ прибѣгвалъ до старата практика на литургиитѣ, т. е. на задължителнитѣ контрибуции отъ страна на богатитѣ граждани за извършване на нѣкое важно обществено предприятие.

Трѣбва да забележимъ, обаче, че въ първия вѣкъ и въ първата половина на втория твърде рѣдко се е прибѣгвало до принуждението, било при заемане длъжностьта на магистратъ, жрецъ, гимназиархъ и пр., било при оказване помощь за разхубавяването на града, за създаване и поддържане на социални или религиозни институти, дори за посрѣщане на текущитѣ разходи въ града. Богатитѣ граждани били готови да помагатъ и драговолно давали пари за всичко, което било нуждно за града: ние можемъ да кажемъ, че повечето отъ хубавитѣ обществени здания въ градоветѣ на изтокъ и на западъ били дарения. Въ време на гладъ сѫщитѣ богати хора щедро давали пари за прехраната на гладуващото население. Въ нормални времена тѣ харчели голѣми суми, за да уреждатъ игри и състезания на своя собствена смѣтка, или да направятъ още по-блѣскави сѫществуващитѣ такива. Много често тѣ сѫ давали подаръци на народа, както на беднитѣ, така и на богатитѣ, въ видъ на пари или храна и вино. Общественитѣ банкети за голѣмъ брой граждани били обикновено нѣщо за муниципалния животъ тогава. Нѣкои отъ тия дарения се правѣли въ видъ на парични фондове или имоти, отъ доходитѣ на които се създавали или поддържали едни или други религиозни институти въ града.

Традицията на либералность, на щедрость, която възникнала въ свободнитѣ гръцки държавици и достигнала своя разцвѣтъ въ елинистическия периодъ, най-вече въ III и II вѣкъ пр. Хр., била наново съживена и поддържана въ римската империя презъ първитѣ два вѣка сл. Хр.

Прочутиятъ и богатъ гражданинъ на Берея (дн. Беръ, ю-и. отъ Воденъ) въ Македония, Г. Попилий Питонъ, съвременникъ на Нерва и Траянъ, е почётенъ въ единъ надписъ, отъ който се научаваме за либералната щедрость на Питоне. Въ тежки времена за града той отъ свои срѣдства платилъ цѣлия данъкъ на града спрямо държавата и по тоя начинъ далъ възможность леко да си поотдъхнатъ и да се отърватъ отъ явно разорение голѣмъ брой граждани, които не били въ състояние да платятъ своитѣ данъци. Сжщиятъ Питонъ пакъ отъ свои лични срѣдства е поправилъ обществени пжтища и при нещастна година, когато настжпила оскждица и гладъ заплашвалъ града, той закупилъ голѣми количества жито отъ вънъ и го продавалъ безъ печалба или дори на загуба, съ други думи, на съвсемъ низка цена, та голѣмъ брой нуждающи се били спасени отъ разорение и гладъ. Питонъ е заемалъ най-виcокитѣ длъжности въ града и въ провинцията. Той е билъ председатель на провинциалното събрание и върховенъ жрецъ въ провинциалния и градския императорски култъ. Подобни услуги оказали на града Хераклея Линкестисъ (Битоля) и друга видна личность, Павелъ Целидий Фронтонъ, сжщо така почётенъ на каменевъ надписъ. Презъ времето на Хадриана (121—123) се проявилъ и другъ прочутъ благодетель на име М. Саларий Сабинъ. Въ Филипи важна роля играели Опимиитѣ, богатъ родъ земевладѣлци и благодетели на града. Една видна личность отъ края на II в. и началото на III в. сл. Хр., на име Т. Елий Геминий Мацедонъ отъ Тесалоника (Солунъ) е направилъ даръ на града отъ около 7,000 куб. м. строителенъ материалъ за построяване на една базилика. Той е билъ първиятъ гражданинъ отъ Тесалоника, който е председателствувалъ въ общогръцкия съюзъ Панхелениonъ; една отъ главнитѣ функции на този съюзъ е била да ржководи основания отъ императоръ Хадрианъ праздникъ Панхеленини. Геминий Мацедонъ е изпълнявалъ длъжностьта върховенъ жрецъ на божествения Хадрианъ и е билъ агонотетъ въ праздненството, т. е. устройвалъ е и е ржководилъ тържественитѣ игри и състезания, които сж давали такъвъ блѣсъкъ и такава пълнота на тогавашния животъ и на тогавашния мирогледъ. Като гимназиархъ и първъ архонтъ или върховенъ магистратъ въ своя роденъ градъ Тесалоника, той харчелъ вѣроятно голѣми суми за обществени цели, свързани съ естеството на почетнитѣ длъжности, които е заемалъ, вънъ отъ поменатото по-горе дарение отъ около 7,000 куб. м. строителенъ материалъ. Надписътъ, въ който се споменаватъ дѣлата и благодеянията на Македонъ и надъ който е стоялъ вѣроятно и неговиятъ бюстъ, е билъ поставенъ отъ дъщеря му Геминия Олимпиасъ. Случаятъ съ Опрамоасъ, житель въ малкия градъ Родиаполъ въ Ликия, който похарчилъ милиони за нуждитѣ на своя роденъ градъ, и най-прочутитѣ между античнитѣ благодетели, Юлий Еврикълъ отъ Спарта и Херодесъ Атикусъ отъ Атина, сѫ добре известни и прославени въ литературнитѣ и епиграфически извори.

Когато обърнемъ внимание на даренията и фондоветѣ, които се увеличавали все повече и повече въ течение на I-ия вѣкъ и презъ първата половина на II-ия както по число, така и по голѣмина, че повечето отъ тѣхъ сѫ били давани не по принуда, а свободно, че е имало изобилие отъ богати хора, които сѫ били готови да поематъ обязаноститѣ на магистрати, жреци, председатели и патрони на различни дружества, чиновници и жреци на провинциалнитѣ събрания, става напълно ясно, какво не само, че муниципалниятъ духъ достигналъ до своя апогей презъ първата половина на втория вѣкъ, но че богатството, което се съсрѣдоточавало въ рѫцетѣ на градското съсловие, както на изтокъ, така и на западъ, постоянно се увеличавало. Богатитѣ и скѫпи надгробни паметници, които сѫ намѣрени, като напр., мраморния надгробенъ паметникъ и голѣмия каменъ саркофагъ отъ Арчаръ (Рациария) съ фронтоненъ покривъ и съ релиефни украшения по дългитѣ му стени, показватъ, че хората, които сѫ могли да понесатъ разходитѣ за такива паметници, не сѫ били съ малки състояния.

Ние споменахме по-горе за нѣкои страни на търговията въ Балканскитѣ земи презъ I и II в. сл. Хр. Почти пълната сигурность на пѫтуването и блестящата система на римскитѣ пѫтища създали такъвъ разцвѣтъ на провинциалната търговия, каквато никога по-рано не е била виждана. При Nicopolis ad Istrum се кръстосвали като въ главенъ вѫзелъ най-важнитѣ пѫтища на Северна България, единъ отъ които е водилъ за Ескусъ (Гигенъ) на Дунава, а вториятъ за Нове при Свищовъ. Другъ друмъ водѣлъ презъ Твърдишкия проходъ за Кабиле до Ямболъ, а тамъ се разклонявалъ за Анхиало, за Августа Траяна (Стара-Загора) и за къмъ Плотинополъ и Траянополъ. Мизия и Тракия се съединявали и чрезъ другъ римски друмъ, който водѣлъ отъ Ескусъ презъ Мелта (Ловечъ) и Троянския проходъ за Филипополъ. Тоя друмъ се съединявалъ съ главния пѫть, който идѣлъ отъ Бѣлградъ презъ София и Пловдивъ за Цариградъ и е носилъ името на Траяна, макаръ да не е билъ построенъ отъ него. Въ Горна Мизия (въ Сърбия) е вървѣлъ край Дунава пѫть, който билъ продълженъ отъ Траяна къмъ изтокъ, като били разбити скалитѣ при Желѣзни врата, за да стане пѫтьтъ по-широкъ; а следъ покоряване на Дакия крайдунавскиятъ пѫть билъ продълженъ до Черно море. Тия чудни по удобство и здравина римски пѫтища, следитѣ на които и до днешенъ день не сѫ могли да бѫдатъ унищожени отъ времето, служили не само за превозване на войски и военни материали, за което главно се строели, но били културни фактори отъ първостепенно значение. Като прекосявали вѫтрешностьта надлъжъ и наширъ, тѣ свързвали морскитѣ крайбрѣжия съ рѣчнитѣ пѫтища и съ най-затънтенитѣ краища на хинтерланда; това съдействувало въ голѣма степень за оживена обмѣна на стопанскитѣ блага и представяло основа за процъвтяване на търговията. По този начинъ римската пѫтносъобщителна мрежа извършила това, което побрѣжната гръцка култура не смогнала да извърши: отворенъ билъ достѫпътъ на цивилизацията за вѫтрешностьта. За развитието на провинциалната търговия презъ тая епоха, както и на цѣлокупната търговия въ империята решително значение е имала политиката на римскитѣ императори презъ I и II в. Това е било въ голѣма степень политика на свободна търговия, на laissez faire. Търговията между единъ градъ съ другъ, между една мѣстность съ друга не била спъвана съ голѣми мита. Митата, които се вземали върху вноса и износа на границитѣ между отдѣлнитѣ провинции, що влизали въ състава на огромната митнишка единица (Илирикумъ), сѫщо така не били високи. Ние говорихме по-горе за либералното, проникнато отъ сѫщия свободенъ принципъ отношение на императоритѣ отъ първия вѣкъ къмъ икономическото използуване на Дунавската делта. Изброенитѣ удобства дали силенъ тласъкъ и за процъвтяване на търговията вѫтре въ градоветѣ. Главни консуматори били армиитѣ край Дунава, императорската анона и градоветѣ. Суровитѣ продукти, жито, масло, месо, риба, дървенъ материалъ, кожи били поглъщани отъ постояннитѣ лагери на легионитѣ, отъ градоветѣ и отчасти отъ столичния градъ Римъ. Безъ една разумна икономическа и социална организация на богатата земя между Дунава и Черно море, както укрепенитѣ лагери, така и градоветѣ биха изпаднали въ зависимость отъ съвсемъ несигурния вносъ на хранителни продукти, докарвани отъ далечни области. Ето защо римлянитѣ обърнали такова голѣмо внимание на уреждането на провинция Долна Мизия и се отнесли съ такъвъ голѣмъ интересъ къмъ работитѣ на гръцкитѣ градове край Черно море. чакъ до устието на Днестъръ (Тирасъ) и Днепъръ (Олбия), па и въ Кримския п-овъ. Значителенъ и важенъ е билъ вносътъ отъ Южна Русия. Хранителни материали за мизийската армия пристигали отъ Тирасъ (Акерманъ) и Олбия (Николаевъ). По тазѝ тъкмо причина римското правителство е бдѣло зорко надъ Черно море и е давало военна закрила на гръцкитѣ градове въ Южна Русия срещу нападенията на варваритѣ, като е изпратило тамъ вексилации (войскови части) отъ мизийскитѣ легиони и помощни войски.

Надписитѣ споменаватъ и специална класа хора — търговци (меркатори, негоциатори), които внасяли и изнасяли стокитѣ. Последнитѣ били обединени въ дружества или колегии, както и притежателитѣ на кораби, навикуларии (по море) или наути (по рѣкитѣ). Отъ времето на императоръ Антонинъ Пий се споменава въ Томи-Кюстенджа дружеството на египетскитѣ търговци отъ Александрия — „домъ на Александрийцитѣ", които имали своя централна кантора въ Томи. Тѣ били ревностни почитатели на своитѣ, т. е. на египетскитѣ божества, които тѣ пренесли на мизийска почва. Повечето отъ поменатитѣ дружества били признати и дори закриляни отъ държавата, която извличала голѣма полза отъ тѣхъ; последнитѣ ѝ били незамѣними. Тия професионални съюзи си водятъ началото още отъ елинистическо време, отдето и римлянитѣ възприели подобно отношение къмъ тѣхъ — да ги използуватъ за държавни цели.

*

Римъ се е стремѣлъ да разпространи римската цивилизация въ провинциитѣ не само съ желѣзната сила на легионитѣ, които били предвестницитѣ и пионеритѣ на тая цивилизация, но и съ полагане на голѣми грижи за уреждане на провинциитѣ съ прокарване на добри пѫтища, които, както видѣхме, свързвали най-затънтенитѣ кѫтища на хинтерланда съ морскитѣ крайбрѣжия и съ Дунава, а най-вече — съ съзнателно насаждане на градска култура въ вжтрешностьта, край морето и край Дунава; това се вижда отъ съживенитѣ и превърнати въ градски центрове по-стари селища и отъ създаденитѣ нови огнища на градски животъ, който е билъ опората на римската империя. Така всестранно представената въ провинциитѣ римска власть се е нуждаела, обаче, отъ религиозна санкция. Тъкмо такава религиозна санкция е представялъ култътъ на императора, който е билъ носитель сжщевременно на държавния суверенитетъ, на гордостьта на римската мощь и е билъ тъй ревностно насажданъ и поддържанъ въ провинциитѣ. Отъ покоренитѣ области, организирани въ провинции, безусловно се е изисквало преклонение предъ култа на императора и най-грижливо изпълнение на обредитѣ, игритѣ и церемониитѣ, свързани съ тоя култъ. Императорскиятъ култъ е билъ изпълняванъ, както отъ отдѣлнитѣ градове, така и отъ провинцията, взета като цѣло. За тая цель Августъ съживилъ стари или създалъ нови провинциални събрания (койна), съставени отъ представители на отдѣлнитѣ градове и области; тия делегати се събирали въ единъ градъ на провинцията презъ опредѣлено време на годината. Срѣдище на провинциалния култъ въ Долна Мизия билъ Тремзисъ-Иглица, въ Тракия — Пловдивъ, а въ Македония — Беройя (Верия). Председательтъ на провинциалното събрание билъ върховенъ жрецъ (архиерей), който свещенодействувалъ въ провинциалния олтаръ или храмъ. Самиятъ този фактъ показва, че цельта и задачитѣ на провинциалното събрание сж носили религиозенъ характеръ. Провинциалнитѣ върховни жреци сж председателствували въ събранията отъ името на цѣлата провинция; тѣ сж ржководили религиознитѣ церемонии на императорския култъ и сж уреждали свързанитѣ съ тоя култъ игри. Върховниятъ провинциаленъ жрецъ е упражнявалъ сжщо така и общъ надзоръ надъ цѣлата провинция въ религиозно отношение, т. е. наблюдавалъ е, дали се спазва точно императорскиятъ култъ въ градоветѣ на провинцията. Въ деня на провинциалното празденство процесия отъ делегатитѣ начело съ провинциалния жрецъ е отправяла молитви при императорския олтаръ, а следъ тържествено жертвоприношение били устройвани угощения и игри. Въ сжщия день е заседавало и провинциалното събрание, което, покрай своитѣ религиозни функции, е изпълнявало и политически задачи, като е упражнявало важно право на особенъ родъ надзоръ надъ дейностьта на императорския намѣстникъ или управитель въ провинцията. Събранието не само е издигало почетни статуи и издавало благодарствени и похвални адреси за обикнати отъ населението и заслужили управители, но имало право да прави и оплаквания срещу недостойни управители. Както похвалитѣ и благодарноститѣ, така и оплакванията събранието е могло да отправя направо до императора. Въ Долна Мизия, освенъ провинциалното събрание, е съществувалъ за сжщата цель и съюзъ на гръцкитѣ градове по западното черноморско крайбрѣжие, нареченъ Пентаполия, когато се е състоялъ отъ петь града, а презъ II в. сл. Хр. — Хексаполия, когато къмъ по-раннитѣ петь града се присъединилъ още единъ. Центъръ на Пентаполията, а по-късно на Хексаполията, е билъ Томи-Кюстенджа, дето е пребивавалъ председательтъ на съюза, върховниятъ жрецъ, поради което и градътъ Томи се е казвалъ метрополия. Гръцкитѣ градове съ готовность и ревность се отдавали на изпълнение на императорския култъ, за да засвидетелствуватъ своята безпрѣкословна преданность къмъ държавния суверенитетъ, въплътенъ въ обоготворения императоръ. Въ Долна Мизия върховенъ жрецъ на официалния императорски култъ е билъ, напр., М. Улпий Антипатеръ; въ съюза на черноморскитѣ градове — Г. Флавий Посидоний, Т. Коминий Клавдианъ Хермафилъ, Аврелий Приский Исидоръ и др.; въ Македония — поменатиятъ по-горе Г. Попилий Питонъ и др.

* *

Какъ се е отнесло тракийското население спрямо наложената му римска власть? Ние видѣхме, че въ противоположность на гръцкитѣ градове край брѣга на Черно море, които съ готовность и първи се подчинили на римската власть, тракитѣ, които били прочути по своя независимъ духъ и войнственость, не само съ неохота погледнали на тая власть, но оказали на последната най-силна съпротива; много усилия и жертви е струвало на римското правителство да приведе въ покорность тракийскитѣ обитатели на Балканитѣ. Но и следъ като установилъ своята власть надъ тѣхъ, Римъ дълго време не е могълъ да бжде спокоенъ. Въ 21 г. сл. Хр. избухнало страшно въстание между западнитѣ траки; последнитѣ обсадили Пловдивъ и съ мжка били разбити отъ управителя на Мизия П. Велей. Но следъ 4 години бунтовническиятъ духъ се проявилъ срѣдъ тѣхъ въ още по-застрашителни размѣри. Планинскитѣ траки отказали да плащатъ данъци и да даватъ най-храбритѣ си младежи за войници въ римската армия, особено когато се научили, че тѣхнитѣ набори щѣли да бждатъ пращани въ далечни краища, дето имало опасность да се смѣсятъ съ други племена и да изгубятъ националностьта си. Борбата се водила упорито. Управительтъ на Ахея и Македония Попей Сабинъ е трѣбвало да си послужи съ хитрость, докле се приготви добре. Той се е отнесълъ кротко и отстжпчиво къмъ тракийскитѣ пратеници, които се явили при него и му дали да разбере, че ще се борятъ до последна капка кръвь за своята свобода, ако имъ бждатъ наложени нови данъци и нови тежести. Съ голѣми войскови части, къмъ които се присъединили единъ легионъ отъ Мизия и подкрепления отъ Реметалкъ, сина на Разкупорисъ, той потеглилъ срещу тѣхъ и, следъ като една нощь тракийскитѣ му помощници били изклани отъ въстаницитѣ, той дълго време е трѣбвало да обсажда тѣхната укрепена позиция въ едно планинско дефиле. Обсаденитѣ страдали страшно отъ жажда, а добитъкътъ имъ умиралъ отъ липса на фуражъ. При това положение нѣкои, наистина, последвали примѣра и съветитѣ на единъ старецъ, на име Динисъ, който се предалъ на римлянитѣ заедно съ жена си и децата си. Но двамата главатари Тарса и Туресисъ решили да умратъ за свободата си. Тарса забилъ своя мечъ въ сърдцето си и нѣколцина други го последвали. Туресисъ и неговитѣ съмишленици решили да продължатъ борбата, та предприели отчаяна нощна атака срещу неприятеля, ала били отблъснати и принудени да се предадатъ.

Следъ пълното затвърдяване на своята власть римскитѣ императори, както видѣхме, създавали нови градове, които да служатъ като разсадници на цивилизацията срѣдъ тракийското население. Могли ли тия градове и усилията на римскитѣ императори да постигнатъ своята цель?

Културата на тракитѣ е била по сжщина противоположна на римската, па и на нейната предшественица, гръцката. Въ археологическо отношение Тракия е още слабо проучена, но като твърдо установенъ трѣбва да се счита фактътъ, че въ противоположность на античната цивилизация, която е била градска, тракийската култура е имала чисто селски характеръ. Тракитѣ живѣли въ села, а не въ градове. Тракийскитѣ селяни били орачи, ловци, овчари, скотовъдци и живѣли въ многобройни села, пръснати изъ планинитѣ на Тракия и Македония, па и на северъ отъ Балкана до устието на Дунава. За широко развитие на индустрията и търговията между тѣхъ не може да става дума. Обмѣната на блага между отдѣлнитѣ области взела форма на сезонни панаири, които сж характерни тъкмо за такъвъ социално-икономически битъ. Вжтрешната имъ организация била племенна. Старото племенно устройство, което отъ памтивѣка било характерно за тракитѣ, било запазено, когато римлянитѣ наложили своята власть надъ тѣхъ. Ако можемъ да приказваме изобщо за градове тукъ, то туй сж били малки градове, разположени все край морето, дето се намирали подъ влиянието на гръцката култура. Въ вжтрешностьта е имало села, нѣкои отъ които сж били укрепени и служили за защита. Ролята на градове сж играли по-голѣмитѣ общини, които обикновено били срѣдища на едно или нѣколко племена, но тия общини пакъ сж имали селски характеръ и сж били снабдени съ по-голѣма територия, въ която влизали редица по-малки села. Римлянитѣ разбрали, че наведнажъ тѣ не биха могли да въведатъ градския (муниципалния) строй, та се примирили съ завареното племенно дѣление, като поставили териториитѣ подъ управлението на стратези, които могли да извършватъ сждопроизводство и да събиратъ данъци, а сжщо така и набори за римската армия. По тоя начинъ Тракия ни се представя въ римско време раздѣлена на стратегии, които, споредъ Плиний, били на брой 50. Презъ течение на I и II в. сл. Хр., съ насаждането на градски центрове въ вжтрешностьта, постепенно много отъ стратегиитѣ изгубили описаното политическо значение и голѣма часть отъ тѣхъ се превърнали въ градски области (региони), та Птолемей, писатель отъ половината на II в. сл. Хр., ни посочва въ Тракия 14 стратегии. Така че дълго време истински центрове на градски животъ срѣдъ тракитѣ не е имало; едно отъ укрепенитѣ села е могло да служи като резиденция на царя или на главатаря, могло е, следователно, да бжде столица на едно или нѣколко племена. Като се примирило първоначално съ завареното племенно селско устройство на Тракия, римското правителство схванало, че тая страна, заселена съ яки хора на труда, съ овчари, градинари, ловци и орачи, е могла да доставя издръжливи пехотинци и отлични коне, та, като оставило непокжтната нейната вжтрешна организация, погледнало на нея като на богатъ разсадникъ за здрави и свежи набори, които могли да бждатъ въ многобройнитѣ тракийски кохорти добро оржди е на целитѣ и политиката на римската империя. Градскиятъ животъ се развивалъ тукъ бавно. За известно време римскиятъ миръ и възможностьта да продаватъ своитѣ земедѣлски произведения на гръцкитѣ побрѣжни градове (Месемврия, Анхиало, Аполония край Черно море и Еносъ, Маронея, Абдера на Егейско) създали на тракийскитѣ селяни известно благосъстояние. Тѣхнитѣ стари племенни панаири (емпориуми) постепенно се превърнали въ градове. Съ каква цель по-късно, отъ началото на III в. натагъкъ, римското правителство създавало нови емпориуми, каквото било, напр., Пизосъ (Чирпанско), ще видимъ по-долу. Отначало римското правителство не се е намѣсвало нито въ вжтрешното устройство на Тракия, нито въ това на старитѣ малобройни гръцки градове въ вжтрешностьта (Филипополъ и Пауталия). Насаждане на градски животъ въ по-широкъ размѣръ се почнало, както видѣхме, при Траянъ и Хадрианъ.

Създала ли е тая политика едно действително разпространение на градския животъ въ вжтрешнитѣ области на Тракия? Може ли да се каже, че тая цивилизация е била въ състояние да проникне отъ градскитѣ центрове въ тракийското село? На тоя въпросъ трѣбва да отговоримъ отрицателно. Въ селото тя се изразила въ образуването на нова заможна класа, съставена отъ римски поселници и отъ богати туземци, които се обособили отъ останалото население, изразила се въ изчезването на нѣкои стратегии, които били замѣнени съ градски територии, и въ нови данъци и повинности за селянитѣ. Но дори съ своитѣ градове, казва Ростовцевъ*), Тракия си оставала селска страна, страна на селски общини, на дребни селски собственици. За тия селяни градоветѣ били едно зло, а не благодеяние. Отъ първата половина на III в. сл. Хр. ни е запазенъ единъ важенъ документъ, който представя просба на селянитѣ отъ селото Скаптопара (при Горна-Джумая на Струма), чисто тракийско село, както се вижда отъ окончанието — пара, която просба била отправена до императоръ Гордианъ (238—244). На две мили отъ селото ставалъ прочутъ панаиръ, който траялъ 15 дни, и римляни, които идѣли отъ градоветѣ за панаира, не оставали тамъ въ продължение на тия 15 дни, но идвали въ селото и принуждавали селянитѣ да имъ даватъ безплатно жилище, храна и други удобства. Въ селото се отбивали и войници, пращани за другаде, които сѫщо така насилвали и разорявали селото съ своитѣ искания. Оплакването на скаптопаренцитѣ до императора представя отчаянъ викъ на селото за помощь: селянитѣ, дребни собственици на това мѣсто, направо заявяватъ въ просбата си, че положението е станало толкова непоносимо, щото тѣ сѫ решили вече да напуснатъ бащинитѣ си огнища, каквото нѣкои между тѣхъ вече направили. Като оставимъ настрана фактическото съдържание на надписа, което ни рисува отношения, свойствени на третия вѣкъ, който изобщо билъ критиченъ и разорителенъ периодъ за цѣлата империя, духътъ на просбата е отъ голѣмо значение въ случая, защото издава пропастьта, която отдѣля селото отъ града, и непримиримия конфликтъ между тѣхъ. „Осмѣлиха се, четемъ въ надписа, да се качатъ на врата ни мнозина, които презиратъ нашата простота". Тукъ се съпоставя насилието на градскитѣ жители и на войницитѣ, които ги тормозили и разорявали, които имъ „се качили на врата", съ селската простота, която е била обектъ на презрение за първитѣ.

---

*) Въ връзка съ повдигнатитѣ тукъ въпроси трѣбва да споменемъ излѣзлия преди време крупенъ и първостепененъ по своитѣ научни достойнства трудъ на М. Ростовцевъ, The Social and Economic History of the Roman Empire Oxford, 1926, нѣкои страници отъ който сме използували въ настоящия си популяренъ очеркъ. Въ продължение на редъ години ще разгръща тая книга всѣки, който се залавя съ разглеждането на една или друга страна въ социалното и икономическо развитие на римската империя.

Тракийското село ревниво се държало за особеноститѣ на своя битъ, на своята религия. Подъ формата на гръко-римски божества тракиецътъ се е покланялъ въ сѫщность на своитѣ национални божества, отдавалъ се е на своитѣ селски и по-първобитни култове, които оказали влияние на самата гръко-римска религия, религията на цивилизаторитѣ и завоевателитѣ. Надписътъ отъ Пизосъ (Чирпанско), който е цененъ за насъ въ много отношения, ясно ни показва между другото опазения националенъ, чисто тракийски характеръ на тракийското село, незасегнато отъ гръко-римската цивилизация. Надписътъ съдържа дългъ списъкъ отъ поселници въ новооснованото емпорионъ Пизосъ — селяни отъ деветь тракийски села: Стратопара, Красалопара, Бадзопара, Гелупара и др. Очебиенъ фактъ въ тоя надписъ е, че почти всички поселници, на брой около 170, носятъ чисто тракийски имена: Ептетралисъ, Диаскупорисъ, Котисъ, Аулудзенисъ, Гилпурисъ и др., а особено често се повтарятъ Мукатралисъ и Мукапорисъ. При това, и двете имена на всѣко лице (лично и бащино име) сѫ тракийски. Съвсемъ рѣдко се срѣща бащино име тракийско, а лично име римско или гръцко. И тоя надписъ е отъ началото на III в. сл. Хр. Ще рече, цѣли два вѣка напрегнати усилия на римскитѣ императори за разпространението на римската цивилизация и на романизацията (I и II в. сл. Хр.) останали по отношение на тракийското село безрезултатни. Сѫщо така и презъ III в. не можемъ да говоримъ за напредъкъ въ това отношение.

Съседната провинция Македония, която включвала Пеония и земитѣ на Адриатическия брѣгъ съ Дирахиумъ и Аполония, никога не е представяла страна на интензивна урбанизация, съ изключение на източния ѝ брѣгъ. Силата на македонското царство се основавала на македонскитѣ селяни въ селата. Презъ време на гражданскитѣ войни тя се обърнала въ полесражение на римскитѣ генерали, та презъ време на римското владичество е била по-рѣдко населена, отколкото при македонскитѣ царе. Августъ направилъ опитъ да романизува часть отъ провинцията, като основалъ колонии отъ ветерани и цивилни лица (Дирахиумъ, Филипи, Диумъ, Пела, Касандрея, Библисъ), а на други селища подарилъ правото на градски муниципии, като Бероя (Верия), Тесалоника, Стоби. Римскитѣ поселници съсрѣдоточавали въ рѫцетѣ си доста земя и ставали по тоя начинъ едри земевладѣлци; тѣ играели важна роля не само въ градоветѣ, но и въ селата. Много сенаторски семейства притежавали голѣми имения въ Македония. Все пакъ икономическата основа на страната продължавала да се корени въ мѣстнитѣ племена и въ многобройнитѣ села, населявани отъ тракийски селяни и овчари.

Както въ Македония и въ Тракия, така и въ Мизия селското население въ никакъвъ случай не е било погълнато отъ градоветѣ. Селскитѣ общини живѣели въ твърде първобитни условия на животъ. Цивилизованиятъ животъ билъ запазенъ за градоветѣ. Селата не сѫ имали училища, гимназии, палестри, библиотеки, а тия въ градоветѣ били много далечъ. Всичко, което имали, били скромни светилища на мѣстнитѣ божества, а понѣкога баня или амфитеатъръ. Латинскиятъ и гръцкията езикъ, който часть отъ по-издигнатитѣ измежду селското население сж могли да научатъ, сж били тъй просташки и варварски усвоявани, че селскитѣ надписи, написани на такъвъ езикъ сж по-скоро свидетелство за неподатливостьта на селото къмъ тия езици на тогавашната цивилизация, отколкото мѣрило за проникването на последната въ затънтенитѣ кжтища на селскитѣ области. Развитието на селото е вървѣло твърде бавно. Държавата не обръщала никакво внимание на селскитѣ нужди. Самитѣ селяни мжчно могли да подобрятъ своитѣ условия на животъ и не могли да се издигнатъ за достжпа на по-висока цивилизация. Докато градоветѣ говорѣли и пишели почти изключително на латински и гръцки, селото още продължавало да говори своя роденъ тракийски езикъ. Дори въ VI в. сл. Хр. езикътъ на беситѣ, напр., не е билъ още изчезналъ.

Скаптопаренскиятъ надписъ е отъ първата половина на III в. сл. Хр. Презъ I и II в. сл. Хр. селото мълчи. Въ рѣдкитѣ случаи, въ които то е заговорвало, то е правило това, за да въздаде възхвала и прослава на империята. Но и въ тия случаи не трѣбва да се забравя, че ония, които сж говорили и славословили, сж били селската аристокрация, а не селското население.

Въ провинция Долна Мизия тракийскитѣ племена между Балкана, Дунава и Черно море си останали по силата на обстоятелствата хинтерландъ, както на римскитѣ укрепени пунктове край Дунава, така и на крайморскитѣ гръцки градове, та римлянитѣ обърнали голѣмо внимание за уреждането на тая провинция. Земята била раздѣлена на територии, едни отъ които принадлежали на крепоститѣ, други на туземнитѣ села, а трети на гръцкитѣ градове. Въ последнитѣ римлянитѣ се стремѣли преди всичко да съживятъ упадащия икономически животъ и да внесатъ прѣсна сила у тѣхъ, като гледали да привлѣкатъ нови поселници. Тъкмо за тая цель тѣ разширявали тѣхнитѣ територии и присъединявали къмъ тѣхъ много тракийски села. Както на старитѣ, така и на новитѣ граждани тѣ щедро дарявали римски привилегии. Жителитѣ на селата, които били присъединени къмъ градоветѣ, нѣмали, разбира се, никакъвъ дѣлъ въ тѣхното управление. Тѣ били отъ римско гледище нищо повече отъ перегрини — „чужденци". Отъ друга страна, когато градскитѣ жители придобивали земя въ територията на селата, тѣ ставали членове на селскитѣ общини. Като най-богати членове, тѣ били признати, заедно съ мѣстнитѣ стареи на общината, за „сенатъ“ на селото и като такива тѣ избирали и назначавали „магистритѣ“, които стояли начело на „сената“ (общинския съветъ). Всички села отъ дадена територия назначавали отъ своя страна едно лице, което представяло територията. Това лице се наричало квинквеналъ и работата му вѣроятно била да разпредѣля данъцитѣ и повинноститѣ, които селото дължало къмъ държавата. Сжщиятъ типъ уредба билъ развитъ и въ териториитѣ на мѣстнитѣ племена. И тукъ сжщо римскитѣ граждани, повечето отъ които били ветерани и преселници отъ другитѣ дунавски провинции, играели важна роля въ живота на селскитѣ общини. Тѣзи нови поселници били естествено главнитѣ фактори на романизацията, но въ сжщность тѣ никога не успѣли да погълнатъ мѣстното население и да го претопятъ. Заедно съ шепата по-заможни туземци, които възприели римска култура, тѣ образували едно малцинство отъ заможни земевладѣлци срѣдъ масата селяни и арендатори, които работѣли земята за тѣхъ. Особено добре може да се проследи това развитие въ Добруджа. Територията на селището Капидава при Калакьой представя най-добъръ примѣръ на племенна територия съ римски кастелъ въ нейния центъръ; къмъ Капидавенската територия принадлежало голѣмото и цвѣтущо село Улметумъ (дн. Терзикьой). Единъ надписъ отъ 140 г. сл. Хр. ни учи, че въ тази область сж живѣли даки, беси и римски граждани. Беситѣ дошли тукъ отъ югъ въ 28 г. пр. Хр., когато римскиятъ пълководецъ Красъ имъ отнелъ светилището на Диониса въ Родопитѣ, като го предалъ на преданитѣ на Римъ одриси. Други села въ сжщата територия били Викусъ Клементианусъ и Викусъ Ултинзиумъ. Надписитѣ ни даватъ имената на редъ заможни земевладѣлци римляни, които се настанили въ тия села: Л. Юлий Юлианъ и Л. Помпей Валентъ отъ Анкира (Ангора) въ територията на Истросъ-Каранасуфъ; М. Улпий Лонгинъ, погребанъ въ своето имение, което се намирало въ околностьта на Томи; М. Азиний Фирмъ въ територията на Томи, принцепсъ (началникъ) на мѣстностьта; Кокцей Виталесъ и Кокцея Юлия, които умрѣли въ своята си вила, разположена между Улметумъ и Капидава. Единъ отъ римскитѣ богаташи на Капидава, Гай Юлий Квадратъ, началникъ на мѣстностьта и квинквеналъ на Капидавенската територия, е изобразилъ на своя надгробенъ олтаръ бога Силванъ, закрилникъ на полето и пасбищата, и две сцени изъ живота на своего имение: овцетѣ му пасатъ въ гората и единъ отъ неговитѣ крепостни (колони) оре нивата му близо до гората. Жителитѣ на територията образували религиозно дружество въ честь на бога Силвана. Въ единъ надписъ отъ половината на II в. сл. Хр. „ветеранитѣ, римскитѣ граждани и поселницитѣ беси“ отъ едно село въ Добруджа — Викусъ Квинтионисъ (селата се казватъ vici) посветили надписъ на Върховния Юпитеръ. Надписътъ ни засвидетелствува съжителство между ветерани, римски граждани и тракийци (беси). Това село било управлявано отъ двама магистри, единиятъ отъ които билъ римлянинъ, а другиятъ — тракиецъ, и отъ двама квестори. Римскиятъ и тракийскиятъ елементи, следователно, е билъ по равно застжпенъ въ върховната управа на селото. Римскитѣ земевладѣлци въ селото образували съ малцината мѣстни тракийски богаташи затворено, обособено земевладѣлско съсловие, което е било представитель на римската култура, но тая култура не е проникнала срѣдъ селската маса, която си оставала необразована, проста и икономически зависима отъ земевладѣлцитѣ, та дори тукъ, въ Добруджа, дето подобни случаи на последване и въздигане на римски ветерани и граждани въ тракийскитѣ села сж по-често явление, пакъ не може да се говори за такава степень на романизация на тракийската маса, каквато покойниятъ ромънски историкъ Първанъ е предполагалъ и подчертавалъ въ своитѣ изследвания.

Ние споменахме по-рано, че въ политиката на императоритѣ да насаждатъ градски животъ въ провинциитѣ, или въ развитието на римската урбанизация се очертаватъ две фази, които по сжщина се отличаватъ една отъ друга и отъ които първата е обхващала първитѣ два вѣка сл. Хр., а втората се е развила презъ III в. Първата фаза въ разпространението на градската цивилизация изъ провинциитѣ на империята достигнала своята най-висока точка на развитие презъ времето на просвѣтената монархия на Антонинитѣ, най-вече на Траяна и Хадриана. Царуването на Септимий Северъ (193—211 г. сл. Хр.) съвпада съ края на II и началото на III в. и ознаменува начало на новия методъ на урбанизация въ тракийскитѣ земи и другитѣ провинции, а сжщо така начало на ново социално и икономическо развитие, което е било сждбоносно за империята, като е създало вжтрешно разстройство и упадъкъ и улеснило задачата на варварскитѣ нашествия отвънъ. — Римскитѣ императори сѫ се стремѣли съ всички сили да закрилятъ градоветѣ и да създаватъ нови градски центрове въ варварскитѣ провинции, защото, споредъ античното схващане, тъкмо градоветѣ сѫ били здравитѣ подпори на империята. Въ градоветѣ сѫ били съсрѣдоточени богатствата, на които е могла да разчита империята, а освенъ това, легионитѣ, военната опора на империята се набирали и попълвали отъ надаренитѣ съ привилегията на римско гражданско право жители на градоветѣ. Военната служба, макаръ теоретически задължителна, въ сѫщность е била доброволна; на нея се е гледало и като на граждански дългъ, и като на привилегия за всѣки римски гражданинъ: отъ неграждани се комплектували само помощни войски. За римскитѣ граждани военната служба въ легионитѣ била неизбѣжна предпоставка за издигане къмъ най-високитѣ стѫпала на конническата и сенаторската кариера.

Ала новитѣ задачи за свѣтовна политика на империята създали коренни промѣни. Тъкмо въ златния вѣкъ на военната експанзивность на римската империя, въ епохата на Траяна били хвърлени зародишитѣ, които въ III в. се развили въ сѫдбоносни за римската империя явления. Историцитѣ, които изтъкватъ голѣмитѣ дарби на Траяна, неговата енергия, либералность и качествата, заради които заслужено може да се нарече великъ, „най-добъръ“ императоръ (optimus princeps), сѫ напълно прави, но изтъкватъ съ това само едната страна на въпроса. Успѣхитѣ на Траяна, неговитѣ завоевания въ Дакия и Месопотамия сѫ спечелени за смѣтка на едно прѣкомѣрно и критическо напрежение на силитѣ на цѣлата империя. „Траяновитѣ войни били крайно опустошителни за римската империя изобщо. Самъ Траянъ е билъ твърде много заетъ и улисанъ съ своитѣ военни предприятия, та не е могълъ да схване, че неговитѣ походи били на пѫть да доведатъ империята до края края на пропастьта“ (Ростовцевъ). Военнитѣ операции, които изисквали пренасяне на войски къмъ театра на войната, реквизиции и принудителна работа и въ Италия, и въ провинциитѣ, прокарване нови пѫтища, построяване нови кораби, събиране и пренасяне въ голѣми количества храни, орѫжия, облѣкло и обуща за войницитѣ, били крайно разточителни и съсипателни за провинциитѣ, особено за Македония, презъ която минавали войскитѣ на пѫть къмъ

Месопотамския фронтъ, и за Италия, която доставяла преторианци и офицери. Въ Бероя (Берея, Верия) по заповѣдь на Траяна градътъ е трѣбвало да поправя пѫтищата на свои разноски, та богати граждани, като Питонъ, се притекли на помощь на града.

Както войнитѣ на Траяна, така и тия на Домициана преди него и главно серията междуособни войни презъ III в. изтощили патриотическия духъ на гражданитѣ, който нѣкога се справилъ съ армията на Ханибала, и създали общо отвращение къмъ военната служба. Сравнително лекиятъ животъ въ постояннитѣ погранични лагери билъ замѣненъ съ непрекѫснатитѣ опасности въ напрегнатитѣ войни на свѣтовната империя, а наградата за това били страдания и смърть, все по-голѣмо влошаване на икономическото положение при смѣната на разнитѣ императори и увеличаване данъцитѣ и повинноститѣ. Римското гражданско право, което по-рано било награда за постѫпилитѣ въ легионитѣ, сега вече все повече и повече преставало да има цена. Императоритѣ се видѣли принудени, преди да си послужатъ съ груби насилия за събиране на войски, да привлѣкатъ съ пари хора къмъ военната служба, като имъ плащали добра заплата, която разсипвала съкровището, и увеличавали все повече и повече тая заплата. Гордиятъ духъ на римскитѣ легиони изчезналъ. Разликата между легиони и помощни войски се премахнала. Войската станала наемна и се набирала отъ селското население на полуварварскитѣ провинции; добъръ изворъ за храбри и свежи набори били тракийскитѣ земи. Гражданитѣ въ муниципиитѣ и въ Италия, които не искали да служатъ, плащали новобрански данъкъ (аурумъ тироникумъ), който билъ много голѣмъ и отивалъ за плащане на наемнитѣ войници. Погледътъ на Септимий Северъ и на други императори билъ обърнатъ сега къмъ тракийскитѣ земи, дето Септимий се заловилъ да насажда новъ видъ градски животъ; това образувало втората фаза на римската урбанизация, която се характеризирала съ милитаризиране на селянитѣ въ нови полуградски центрове (емпориони), които биха могли да послужатъ като разсадници на привилегировани, но добри войници за защита на империята отъ нашествията на варваритѣ. Тая нова фаза на милитаризиране на селянитѣ и насаждане особенъ родъ градски животъ между тѣхъ може да се проследи въ тракийскитѣ земи. Особено ценenъ е надписътъ отъ емпорионъ Пизосъ при с. Чакарларъ (Чирпанско), дето Септимий Северъ привлѣкълъ чрезъ редъ привилегии тракийци отъ околнитѣ села и области за създаване на новия градъ-тържище (емпорионъ). Надписътъ съдържа имената на новитѣ поселници и неговата „харта на свободитѣ", т. е. привилегиитѣ, които били дадени на новитѣ поселници. Отъ надписа сѫщо се вижда, че Пизосъ е билъ само едно отъ цѣла редица подобни селища, които Септимий Северъ възнамѣрявалъ да основе и действително основалъ презъ време на своето престояване на Дунавскитѣ земи. Думата емпорионъ означава пазаръ, тържище, и не е било нито село, нито пъкъ сѫщински градъ, но е представяло военна станция съ известни черти на градъ. „Голѣмитѣ привилегии", които били дадени на новитѣ поселници, се състояли въ освобождаване отъ ония тежки повинности, които тежели върху останалото селско население. Новитѣ полуградски, полувоенни ядра представяли привилегировани оазиси срѣдъ отрупано съ повинности и данъци население. Новитѣ жители на Пизосъ били освободени отъ известни натурални даждия, които били доста тежки; освободени били още отъ задълженията да даватъ хора за погранична стража (бургарии) и отъ ангарията, т. е. задължителна и безплатна превозна служба, задължително доставяне на товаренъ добитъкъ и хора за държавния транспортъ. Тия привилегии били давани на новитѣ центрове на полуградския животъ съ огледъ на бѫдещитѣ облаги, които държавата очаквала отъ тѣхъ въ военно отношение. Емпорионитѣ въ Тракия, подобно на кастелитѣ въ Африка, имали за цель да снабдяватъ империята съ добри войници, които въ своитѣ укрепени полуградове биха образували опората на римската империя срещу нападенията на варваритѣ. Новитѣ селища не били надарени съ муниципална уредба, но се управлявали отъ специални началници (топарси, буле̂вти), които имали правото на сѫдопроизводство и приличали въ това отношение на префектитѣ на първитѣ римски колонии въ Италия. Повинноститѣ, отъ които новитѣ поселници били освободени, тежели наймного върху селата. Чрезъ тия нови селища билъ възобновенъ презъ третия вѣкъ опитътъ да се романизува империята посрѣдствомъ военни колонии, които императори като Септимий Северъ и Северъ Александъръ основавали редомъ съ сѫществуващитѣ градове. При село Гостилици (Дрѣновско) се е намирало друго такова емпорионъ, което носѣло тракийското име Дискодуратересъ.

Ала и тия последни опити на римскитѣ императори презъ III в. да романизуватъ и разпространяватъ цивилизация въ провинциитѣ не се увѣнчали съ успѣхъ. Сега империята, на която предстояло да се справя съ тежки и сждбоносни за самото й сжществуване задачи, изгубила и оная способность къмъ асимилация и романизация, която й била присжща презъ първитѣ два вѣка. Елементътъ на принуждението, на насилието вземалъ все повече връхъ въ всички области на политическия и икономически животъ. Засилилъ се извънредно много броятъ на полицейскитѣ агенти (фрументарии, стационарии), които тормозили твърде много селото, както се вижда отъ поменатия по-рано скаптопаренски надписъ, и задачата на които не била толкозъ да пазятъ населението отъ разни разбойници, както официално се изтъквало, а се изразявала въ насилственото поддържане и запазване на новата система на принуждение и на усилена държавна намѣса, което характеризира устройството на империята презъ III в. Упадъкътъ на римската цивилизация стои въ връзка съ причини, които парализирали, изсушили и изтощили вжтрешнитѣ й сили, като улеснили работата на външнитѣ нашествия.

Като се изхабила въ своята способность и сила да претопява и романизува народитѣ, надъ които бѣ наложила своята власть, римската империя се подложила презъ III в. на единъ обратенъ процесъ — привела глава подъ ударитѣ на влиянието, което изхождало отъ покоренитѣ по-низши култури. Римската армия се изпълнила съ тракийци, съ покореното селско население на Дунавскитѣ провинции. Нахлуването на германския елементъ въ редоветѣ на римскитѣ войски станало по-късно. Сега настжпило господството на тракийския и дунавския елементъ. Тракийскитѣ кохорти били многобройни въ империята. Въ настжпилитѣ междуособни войни за възкачване едни или други претенденти на римския престолъ победители излѣзли тракийскитѣ и илирийски селяни отъ Дунавскитѣ провинции. На императорския престолъ се възкачилъ селянинътъ Максиминъ Траксъ, тракиецъ по произходъ. Тракийскитѣ армии осигурили трона на Септимий Северъ. Тракийскитѣ балкани, които по-рано, при проникването на римското оржжие тукъ, въпрѣки упоритата съпротива, която оказали, е трѣбвало да влѣзатъ като подчинени страни въ състава на римската империя, сега станали арена на борби и войни, въ които изживявала последнитѣ си дни гордостьта и мощьта на империята. На пръсти се броели годинитѣ, когато блѣскавата нѣкога римска цивилизация е трѣбвало да бѫде погълната отъ вълнитѣ на по-варварската култура. Сега победителитѣ, по силата на историческата присѫда на Немезида, е трѣбвало да почувствуватъ на свой гръбъ, макаръ и въ друга форма, „победата" на победенитѣ.

* *

Накрай нека резюмираме главнитѣ положения на настоящия очеркъ.

1. Гръцката цивилизация, която се е разпространила още отъ VII в. пр. Хр. нататъкъ, била преди всичко побрѣжна цивилизация, съсрѣдоточена въ крайбрѣжнитѣ черноморски и срѣдиземноморски гръцки колонии. Тя рѣдко е прониквала въ вѫтрешностьта. Опитътъ на Филипъ Македонски вѫтрешно да колонизира Тракия билъ прекѫснатъ и останалъ недовършенъ: неговиятъ синъ и приемникъ Александъръ Велики насочилъ своитѣ погледи на изтокъ въ борби за покоряване на персийската империя.

2. Следъ дълги и упорити борби Римъ успѣ да наложи своята власть на многобройнитѣ тракийски племена между Дунава, Черно и Егейско морета. Римъ завладѣ Балканския п-въ и направи отъ линията Дунавъ—Рейнъ естествена граница на своята империя. За римската империя бѣха важни и върховни задачитѣ на свѣтовната политика, които тя въ началото, повече несъзнателно, отколкото съзнателно, си бѣ поставила; за тракитѣ на Балканския п-въ тия задачи не значеха нищо: за тѣхъ бѣха важни и върховни тѣхната свобода, тѣхниятъ националенъ битъ и самостойность. Въ настѫпилия неизбѣженъ конфликтъ между двете противоположни тежнения и домогвания осѫществи се „правото" на по-силния и тракитѣ трѣбваше да преклонятъ глава предъ победоносното римско орѫжие, което начерта границитѣ на най-голѣмата и достигнала до най-висока степень на цивилизация империя, каквато историята познава.

3. На югъ отъ Балкана (Тракия) се разпространи главно елинската цивилизация, а въ Долна Мизия, въ областьта между Дунава, Черно море и севернитѣ поли на Балкана — главно римската. Затова може да се го-

вори въ Тракия за елинизация, а въ Долна Мизия, съ изключение на Nicopolis ad Istrum, на черноморскитѣ гръцки градове и на една ивица по севернитѣ поли на Балкана до морето — за романизация. Въ Тракия е билъ разпространенъ като официаленъ езикъ гръцкиятъ, а на северъ отъ Балкана — латинскиятъ. Но, както гръцката, така и римската цивилизация бѣ съсрѣдоточена изключително въ градоветѣ. Римската, изобщо античната цивилизация бѣ по своята сѫщность градска цивилизация. Римскитѣ императори, начело на които стоятъ Траянъ и Хадрианъ, широко закриляха и ревностно насаждаха градския животъ въ тракийскитѣ земи. Градоветѣ сѫ били устоитѣ на римската империя.

4. Последниятъ добъръ римски писатель Рутилий Наматианъ, който е писалъ следъ превземането на Римъ отъ Аларикъ въ 410 г. сл. Хр., като славослови, и не безъ право, благодеянията на римската цивилизация, се явява извънредно характеренъ и типиченъ изразитель на чисто римското гледище за благодеянията на тая цивилизация, отправяйки следнитѣ слова къмъ столицата на свѣта — Римъ: „Ти създаде едно общо отечество за толкова различни народи; щастие е било, дори за най-лошитѣ отъ тѣхъ, да бѫдатъ подчинени на твоитѣ закони". Къмъ това тъй сполучливо изразено становище на държавата-господарка, т. е. на самата римска империя, която вижда и изтъква благодеянията на своята цивилизация, умѣстно е да подредимъ и възгледа на победенитѣ, гласа на тракийското село, покорно, но типично изразенъ въ просбата на скаптопаренскитѣ селяни до императоръ Гордианъ: „Не можемъ вече да търпимъ, ами дори сме наумили да напуснемъ и бащинитѣ си огнища поради насилието на ония, що идватъ при насъ". Селото Скаптопатра, недалечъ отъ което се намирали лѣчебни бани и ставалъ панаиръ, било тормозено и ограбвано отъ римски граждани, отъ римски войници и полицаи, които изисквали силомъ отъ селянитѣ храна, квартира и други удобства безплатно. „Отъ много домовладѣлци останахме много малцина" . . . „Осмѣлиха се да се качатъ на врата ни мнозина, които презиратъ нашата простота. И понеже не можемъ вече да носимъ тежеститѣ и наистина рискуваме и ние както другитѣ да напуснемъ огнищата на прадѣдитѣ си, то молимъ те" и пр. Нѣма никакво съмнение, че не винаги положението на тракийското село е било такова, каквото ни го рисува Скаптопаренския надписъ. Осо-

бено презъ I и II вѣкъ е имало времена дори на благоденствие за селото. Но тенденцията е сочела влошаване. И тоя гласъ на Скаптопаренското село е особено характеренъ като изразъ на възгледа и чувството на покоренитѣ, като обрисовка на опакото на въпроса.

5. Римската цивилизация (и елинската презъ римско време) не е могла да се разпространи надлъжъ и наширъ срѣдъ тракийското село, да разлѣе въ него своитѣ благодеяния и да пустне корени срѣдъ селското население. Селото е било въ повечето случаи отрупвано съ тежести, данъци и повинности, които се увеличавали, а не се намалявали. Такава постановка на въпроса за романизацията и за проникването на по-висока цивилизация въ тракийскитѣ села не е нито неумѣстна, нито маловажна, защото основата на Балканскитѣ провинции сѫ били не градоветѣ, а селското тракийско население. Па и въ цѣлата империя най-дълбока основа е представяло пакъ земедѣлското население, което и по численость е надминавало градското заедно съ работницитѣ въ градоветѣ. Тракийското село остава много слабо засегнато отъ римската и гръцката култура; то си е говорѣло своя тракийски езикъ, покланяло се е на своитѣ домашни тракийски божества, а отъ гръцки и латински е разбирало твърде малко. Римската империя не можа да разреши правилно нито поземелната проблема, предпоставката за едно здраво развитие на цивилизацията, нито проблемата за обединяване на града и селото върху основата на една обща цивилизация, еднакво благодетелна, както за града, така и за селото. Тая проблема си остана пакъ проблема на далечното бѫдеще.

6. Стѫпили на пѫтя на една всесвѣтска политика, Римъ и Италия подиръ пуническитѣ войни се видѣха принудени да завоюватъ и включатъ въ своитѣ граници широки, стратегични и ценни по своитѣ богатства области, населени съ по-низкостоящи въ културно отношение племена и народи, какъвто е билъ Балканскиятъ п-въ. Но тия тъкмо области се превърнаха въ „каменъ преткновения" за самата римска цивилизация. Изгубила своята асимилационна и романизаторска мощь при неправилното и пакостно развитие презъ III в., тая цивилизация започнала да вехне, да отпада и да се връща назадъ въ своето движение; тя сама започнала да се поглъща и да се губи отъ преодоляването на по-проститѣ, но пожилави покорени култури. Тракийскитѣ селяни образу-

вали многочислена маса въ римската армия презъ III в. и по тоя косвенъ пѫть, може да се каже, тѣ се разпореждали въ известно отношение съ сѫдбинитѣ на завоевателитѣ. Покоренитѣ по неочаквани пѫтища започнали да заематъ мѣстата на покорителитѣ. Отъ друга страна, Дунавъ и Балканитѣ представяли една отъ главнитѣ арени, дето се развивали борбитѣ, които представяли издъхването на нѣкогашнитѣ горди победители — на римската империя и на римската цивилизация.

ЕДИНЪ РИМСКИ ГРАДЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ
НИКОПОЛИСЪ АДЪ ИСТРУМЪ

ОТЪ Д-РЪ ИВАНЪ ВЕЛКОВЪ

Кървави и страшни борби почва Римъ въ началото на втория вѣкъ следъ Христа. Единъ пѫть завинаги римското могѫщество трѣбвало да има здрави и естествени граници за своята свѣтовна империя. Западъ билъ усмиренъ, въ Египетъ и Мала Азия отдавна се разхождали римски легиони; оставалъ североизтокътъ, дето пристигали и напирали все нови племена.

Къмъ срѣдата на I вѣкъ Тракия била покорена, Римъ се добралъ бавно, но сигурно до Балкана — стария Хемусъ, обиталище на буритѣ и стихиитѣ. Сега ги блазнилъ вече Дунава. Още Августъ замислялъ да направи тази широка рѣка граница на империята, но различни обстоятелства попрѣчили на това. Сега, когато на престола се качилъ голѣмиятъ пълководецъ и великъ държавникъ Траянъ, това отдавна замислено дѣло трѣбвало да се свърши. Трѣбвало да се сразятъ и подчинятъ племената, населяващи страната оттатъкъ Дунава. 101-та година, пролѣтьта, е начало на страшни и кървави борби.

Императоръ Траянъ минава Дунава по два моста на лодки подъ Viminacium, днешниятъ Косталацъ, и се отправя срещу столицата на дакитѣ, Сармицигетуза. Водачътъ на дакитѣ Децебалъ храбро се брани и само съ упорити борби си пробиватъ римлянитѣ пѫть къмъ вѫтрешностьта на страната. Раненитѣ въ тѣзи битки сѫ толкозъ много—пише хронистътъ, че императорътъ самъ предлага собствения си гардеробъ на лѣкаритѣ. Но победата била сигурна. Крепость следъ крепость падатъ въ рѫцетѣ на Траяна. Набързо построениятъ якъ каменenъ мостъ при Дробета, днешниятъ Турну-Северинъ, отъ знаменития на времето архитектъ Аполодоръ отъ

Дамаскъ, осигурилъ връзката между земитѣ отъ двѣтѣ страни на Дунава. Този мостъ следъ двадесеть години, по заповѣдь на Хадриана, по незнайни причини, билъ съборенъ.

Но всичко съвсемъ не било така леко свършено. Дакитѣ все още се вълнували. Траянъ скоро разбралъ, че е извършилъ половинъ работа, и три години следъ първитѣ победи, къмъ 105 год., оттатъкъ Дунава почватъ нови войни. На Децебалъ не оставало нищо друго освенъ — отчаяна борба. Дакитѣ сега били сами и изоставени отъ всичкитѣ си съюзници. Следъ нови упорити борби Траянъ влиза за втори пѫть като победитель въ столицата на дакитѣ. Децебалъ, не виждайки никакъвъ изходъ, се наболъ самъ на собствения си мечъ. Този пѫть Траянъ туря край на всичко. Наистина, Траяновиятъ Римъ не билъ вече този отъ времето на Ханибала, но все било още твърде опасно и страшно да победишъ римлянитѣ.

Траяновата колона, 33 метра висока, изпъстрена съ 155 сцени отъ дакийскитѣ войни, издигната на форума въ Римъ, и днесъ напомня живо за онѣзи изтрѣбителни и жестоки борби.

За споменъ на тѣзи именно победи, вѣроятно следъ първата война, къмъ 102-та година, Траянъ основалъ градъ на Росица, градъ на победата — Nicopolis ad Istrum — Никополъ къмъ Дунава. Тази именно прибавка ad Istrum е заблуждавала до преди петдесеть години ученитѣ и тѣ сѫ търсили града на самия Дунавъ, и мнозина сѫ го смѣсвали съ днешния Никополъ. Но знае се, че последниятъ градъ е основанъ презъ 629 година отъ византийския императоръ Херакли следъ победата надъ други племена. Въ тогавашната обширна римска империя хората не сѫ знаели кѫде сѫ Янтра и Росица. Трѣбвало е нѣкое по-голѣмо географско понятие, което е било вече достатъчно познато на свѣта. Какво по-познато име отъ Дунава. Така билъ нареченъ и другиятъ градъ на победата Nicopolis ad Nestum до Неврокопъ. Рѣката Nestus е била твърде популярна съ разпространенитѣ легенди за Орфей.

Но не току-така случайно Траянъ е избралъ това пусто мѣсто надъ Росица, за да изгради градъ и крепость. Политиката на Римъ ни е много добре позната. Всѣка стѫпка трѣбвало да бѫде осигурена. Трѣбвало да се държатъ въ покорность победенитѣ племена. Новиятъ градъ трѣбвало да бѫде близко и до планината, населена отъ войнствени и свободолюбиви тракийци. Nicopolis е безъ съмнение единъ отъ градоветѣ на едно отъ онѣзи териториални дѣления, които се наричатъ стратегии, и за които не знаемъ точно нито числото, нито характера имъ.

И въ това отношение положението на новата колония било превъзходно избрано: близо на северъ е лежалъ Novae, сегашниятъ Свищовъ, лагеръ на I италийски легионъ, напредъ къмъ югъ могло да се наблюдаватъ и тритѣ планински прохода презъ Балкана — Твърдишкия, Шипченския и Русалийския, а тукъ, при вливането на Янтра и Росица, въ срѣдата на тази малка плодородна долинка, се събирали, както сега, пжтищата отъ най-далечнитѣ римски културни центрове на провинцията — Novae, Oescus при Гигенъ, Melta при Ловечъ, Philippopolis, Hadrianopolis, Cabyle при Ямболъ, Marcianopolis при Девня. Това изходно положение въздигнало града и той скоро станалъ голѣмъ центъръ на римската култура, отъ дето тази култура пъкъ се промъква и разнася въ по-отдалеченитѣ и отстранени мѣста на Долна Мизия.

Траянъ умрѣлъ скоро следъ основаването на града — 117 година, и нѣмалъ достатъчно време да го организира. Това извършилъ неговиятъ наследникъ Хадрианъ (117—138 г.). Едновѣковниятъ миръ, който зацарилъ скоро следъ тѣзи войни по цѣлата римска империя, далъ време да се развие, да се разрастне града и да стане единъ отъ най-важнитѣ пунктове въ областьта на Долна Мизия, макаръ и административно да принадлежалъ къмъ Тракия. Това могатъ да ни докажатъ най-вече развалинитѣ, които лежатъ повалени сега въ града и които почти всички принадлежатъ на втория и третия вѣкъ сл. Христа.

Но този разцвѣтъ не траялъ дълго. Скоро следъ смъртьта на Септимий Севера (211 г.) всичко пропада. Причинитѣ на това сж бързитѣ и опустошителни набѣги на готитѣ. Къмъ 246 г. ние виждаме да се крие тукъ намѣстникътъ на Долна Мизия — Требонианъ Галъ, докато готитѣ минаватъ предъ неговитѣ яки стени за Тракия и Македония, но по-късно тѣ се връщатъ, превзематъ града и го разрушаватъ. Следъ тази дата Nicopolis ad Istrum виждаме още центъръ на сражения, а къмъ 270 год. той излиза отъ историята на войнитѣ съ варваритѣ. Наистина, римскиятъ историкъ Амианъ Марцелинъ го нарича въ IV вѣкъ единъ отъ четиритѣ голѣми градове на Мизия, но това ще да е сигурно само поради неговата минала слава, защото Notitia dignitatum въ началото на V вѣкъ не го споменава въ списъка на гарнизонитѣ. При все това презъ 458 год. той е епископско седалище, а презъ 518 год. тукъ намираме и втори епископъ Аманций. Йорданесъ въ 551 год. не говори вече за Nicopolis, но за неговата околность, и го описва съ тѫжни думи.

Юстинианъ (527—565 г.) се опитва още единъ пѫть да запази Дунава за граница на римската империя, напрѣга всички сили, развива неимовѣрна мощь, подновява всички развалени крепости отъ варваритѣ, подновява и Nicopolis, но всичко било напраздно. Той никога не може вече да се въздигне, и никога не се и въздигналъ вече.

Споменаватъ го още Теофилактъ и Хиероклесъ, но следъ тази дата не чуваме нищо положително за града. И да чуваме нѣщо за Nicopolis, то се отнася вече за днешния Никополъ. Въ онѣзи дни Nicopolis ad Istrum билъ вече мъртъвъ градъ. Днесъ ни спомня за този градъ само близкото на северъ село Никюпъ, запазило името, пъкъ и много отъ неговитѣ паметници, вградени въ новитѣ постройки.

Минаватъ се вѣкове и къмъ 1469 год. слушаме за града още единъ пѫть, и го въ свързка съ пренасянето на мощитѣ на св. Ивана Рилски отъ Търново обратно за Рилския манастиръ. Шествието тогава тръгнало по Янтра и се упѫтило къмъ близкия градъ Никополъ. Преди това монаситѣ, които носили ковчега съ мощитѣ, трѣбвало да минатъ р. Росита, сега Росица; тя била пълноводна, та ги изплашила много, но като се помолили на Бога, минали я безвредно. Било привечерь. Когато се приближили вече до града, тѣ били посрещнати отъ единъ благочестивъ велможа, жупана Богданъ, и отъ други боляри. После всички заедно влѣзли въ града и се спрѣли въ дворцитѣ на Богдана. Мощитѣ положили въ домашната църква на жупана. На другия день, на утрото, се стекълъ цѣлиятъ народъ и болярите изпратили светеца дори до Осъмъ. Но едно е само чудно. При воденитѣ разкопки не сѫ намѣрени никакви останки нито отъ византийско, нито отъ българско време.

* *

Историята на града е кратка, но величествени сѫ неговитѣ развалини. Трѣбва да се видятъ онѣзи грамадни колони, достигащи до 7—8 метра дължина, полулегнали и разтрошени, трѣбва да се види самата кариера при селото Хотница, кариера дълга 1 клм. съ купища дребни камъчета, трѣбва да се види тамъ и грубата, още необработена колона, дебела до 1·80 м. въ диаметъръ, висока до 9 метра, приготвяна за Никополисъ, за да си представимъ всичката оназя грандиозность на разрушения градъ, а съ това ще прозремъ малко и отъ силата и мощьта на вѣковната римска империя.

Разположенъ на платото, десетина метра надъ Росица, Никополисъ адъ Иструмъ не блести днесъ съ якитѣ си до 2·80 м. дебели стени, не се виждатъ отдалече нито кулитѣ, нито вратитѣ му, които сѫ водили къмъ четиритѣ страни на свѣта. Обикновената форма на единъ основанъ отъ войската римски градъ е правиленъ квадратъ. Нощемъ войската заемала укрепенъ чрезъ валъ или земленъ ровъ лагеръ, който образувалъ квадратъ. Фронтовата часть трѣбвало да лежи къмъ изтокъ, но това се мѣнявало споредъ мѣстностьта, близостьта на противника и други непредвидени обстоятелства. Успоредно на фронта, една широка улица (via principalis) раздѣляла лагера на две части и свършвала въ дѣсно или лѣво съ две главни врати (porta principalis dextra или sinistra). По-голѣмата часть къмъ фронта била предназначена за лагернитѣ палатки на легиона и съюзнишкитѣ войски; задната часть обхващала палаткитѣ на главнокомандуващия, на генералитѣ, на командуващитѣ офицери, избранитѣ войски, олтаритѣ, знамената и др. Леко въорѫженитѣ и помощнитѣ войски се намирали вънъ отъ укрепения лагеръ. Лагернитѣ улици, които сѫ лежали перпендикулярно на via principalis, се казвали decumani и имали посока изтокъ—западъ; успореднитѣ улици пъкъ били cardines. Централниятъ decumanus разполовявалъ лагера и свършвалъ на фронта въ вратата на командуващия — porta praetoria, а на противната страна, задъ praetorium'а, била porta decumana. Това е началото и основата на всѣки римски градъ. Тукъ, въ тази тиха и спокойна долина, противникътъ е билъ вече много далече и по-скоро трѣбва да го търсимъ въ никога неусмиренитѣ напълно планински племена, отколкото тамъ нѣкѫде на северъ, презъ Дунава. Тази ще да е и интимната мисъль на Траяна, този далновиденъ държавникъ, когато е турилъ основитѣ тукъ на града на победата. Трѣбвало да се наблюдаватъ добре планинитѣ на югъ.

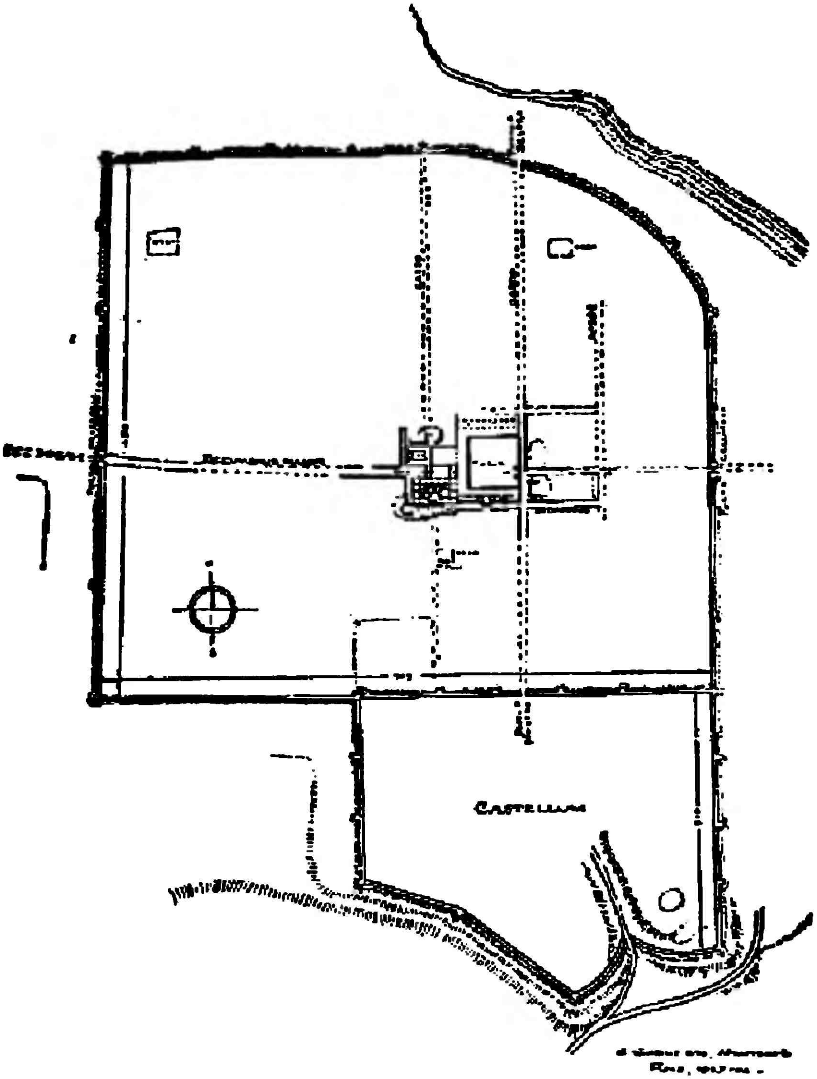

Планъ на Никополисъ адъ Иструмъ
(Отъ архит. С. Бобчевъ)

При все това главната порта изглежда да се е намирала на северъ, отъ дето е излизалъ пжтя за Novae (Стъкленъ до Свищовъ), седалището на I италийски легионъ. Други врати сж водили на западъ и изтокъ, а на южната страна е имало две врати. Голѣми кржгли кули, поставени близо до жглитѣ, сж пазили градскитѣ стени отъ изненадки. Трѣбва ни цѣлъ часъ, за да обиколимъ по натрупаната пръсть разрушенитѣ крепостни стени. Формата на града тукъ е нагодена споредъ мѣстностьта: това е неправиленъ четирижгълникъ, съ северна стена дълга около 620 крачки, източна — около 595 крачки, западна — 580 крачки. Непосрѣдствено къмъ източния край на южната стена на главната часть е придаденъ другъ четирижгълникъ, на който западната страна има 200 крачки, източната — 220 крачки, южната около 400. Размѣри не до тамъ голѣми, но достатъчни да побератъ хиляденъ народъ, както това е ставало въ време на обсада. Трѣбва да се види запазената по-добре днесъ Хисарска крепость, за да си направимъ смѣтка, какво може да побере едно такова пространство отъ 30—40 хектара.

За високитѣ частни и обществени постройки на Nicopolis ad Istrum, за всички негови паметници, за неговия културенъ и общественъ животъ, не бихме могли много да говоримъ при днешното състояние на разкопкитѣ. Много е разграбено, особено следъ освобождението, а пъкъ затова сравнително много малко е разкопано, за да можемъ да получимъ една попълна картина и представа за древния градъ.

Разкопана е часть отъ центъра на града, тамъ купищата развалини сж стояли по-високо, по-силно сж били притеглювани погледитѣ на изследвачитѣ отъ натрупаната пръсть. Единъ пжть тукъ е копано презъ 1900 г., другъ пжть презъ 1905 г. и малко презъ 1906 г. Разкопанъ е форумътъ съ часть отъ принадлежащитѣ къмъ него постройки.

Форумътъ въ римско време е билъ центъръ на цѣлия общественъ животъ. Преди всичко той е служилъ за търговскитѣ сношения. Тукъ предлагали сутринь селянитѣ своитѣ произведения, а презъ цѣлия день различни търговци все още сж намирали съ какво да хвалятъ стокитѣ си. Постепенно, съ построяване на подходящи за цельта отдѣлни постройки, това движение на форума се е облекчавало, но все е имало достатъчно други нѣща, за да бжде той винаги оживенъ.

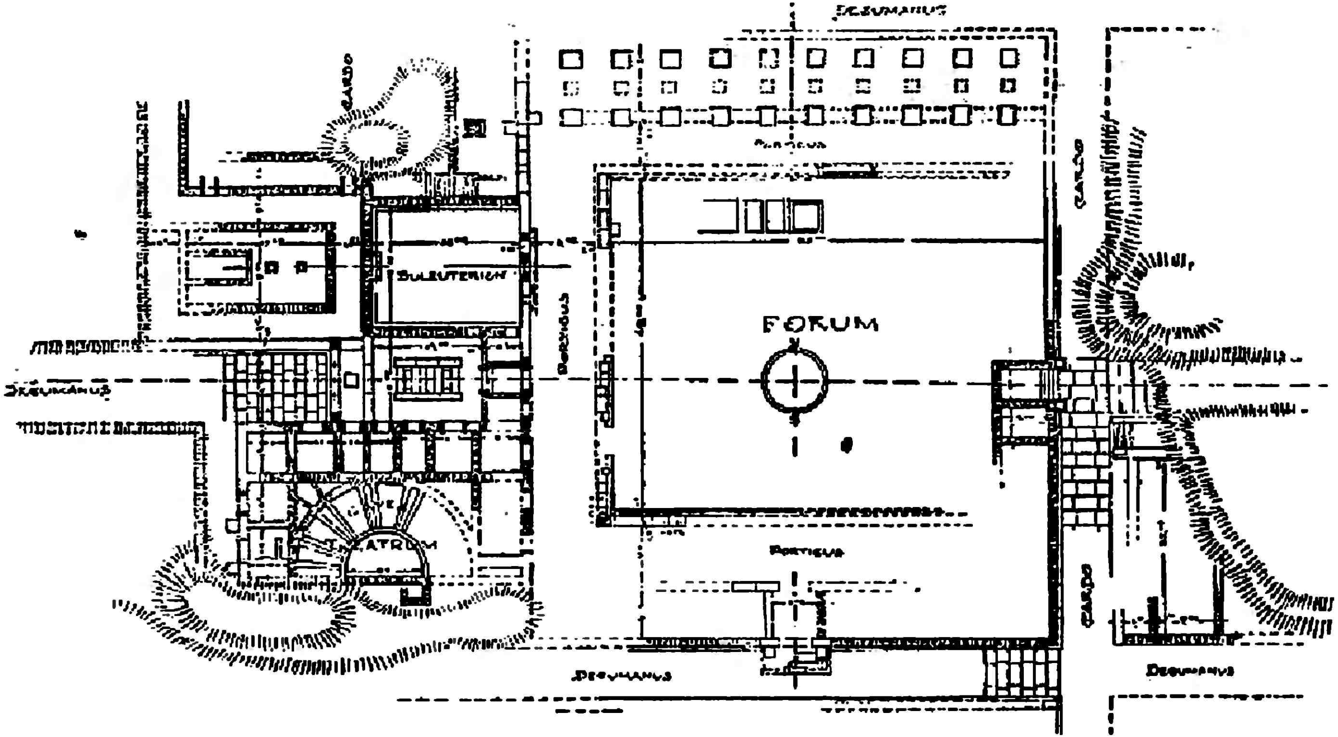
DECUMANUS
CARDO
PORTICUS
BULEUTERION
PORTICUS
FORUM
CARDO
DECUMANUS
THEATRUM
PORTICUS
CARDO
DECUMANUS
DECUMANUS

Планъ на форума въ Никополисъ адъ Иструмъ
(Отъ архит. С. Бобчевъ)

Форумътъ, като най-широко и свободно мѣсто, е служилъ презъ цѣлия день още за разходка и среща на гражданитѣ: тукъ се суетили праздноскитающитѣ, а сериознитѣ и зрѣли мжже обсждали спокойно общественитѣ въпроси, засѣгащи тѣхния градъ. Млади хора тичали къмъ своитѣ любовни авантюри, търговци и занаятчии уговаряли и размѣняли своята стока. Ако отнемѣхме днесъ на гражданитѣ тѣхнитѣ клубове и кафенета, дето тѣ се събиратъ при различни случаи, то и нашитѣ площади щѣха да се обърнатъ на истински форуми.

Въ обширната римска империя нѣмаме много напълно разкопани антични градове, за да имаме по-пълна представа за живота на хората отъ онази епоха. Разучени и разкопани добре сж Картагенъ, Тимгадъ, Тебеса, всички градове на Северна Африка. Разкопанъ е Баалбекъ-Памиръ въ Сирия. Тамъ още стърчатъ високо надъ пѣсъчливата пустиня крепостнитѣ врати, отдалечъ се бѣлѣятъ десеткитѣ колони, наредени отъ двѣтѣ страни на улицитѣ, по каменната настилка на старитѣ пжтища и днесъ ясно личатъ следитѣ отъ хилядитѣ коли, преминавали нѣкога съ трѣсъкъ по тѣхъ. Нищо не е повредено отъ арката на Траяна въ Тимгадъ, свободно ще минете между грамаднитѣ колони и широки стжпала за достигане до курията, а други десеть стръмни каменни стжпала ще трѣбва да изкачите, за да влѣзете въ храма на градската богиня. Въ Тебеса стои и до сега храмътъ на Минерва, а въ Тимгадъ биха могли и днесъ да се играятъ пиеситѣ на Еврипидъ и Софокълъ, комедиитѣ на Аристофана.

Колко е било интересно движението на форума за единъ гражданинъ, могатъ да ни покажатъ рисункитѣ по стенитѣ на единъ домъ отъ заровения презъ 79 г. сл. Хр. Помпей. Картинитѣ не сж много художествени, но при все това даватъ единъ живъ образъ на античния дребенъ градски животъ. Предъ отворенитѣ колонади се вижда да седи тамъ, потъналъ въ мисли, съ наведена глава, търговецъ на бронзови и желѣзни издѣлия. Неговъ приятель го побутва по рамото и му обръща вниманието къмъ единъ купувачъ, който се приближава къмъ стоката. На друго мѣсто се виждатъ обущари да пазарятъ едни съ мжже, други съ жени; по-нататъкъ търговецъ предлага топли ястия отъ единъ сждъ. Тукъ се вижда и една продавачка на плодове и зеленчуци, наблизо другъ продавачъ на хлѣбъ. На картината се редятъ и други сцени: писари, разни търговци, просеци,

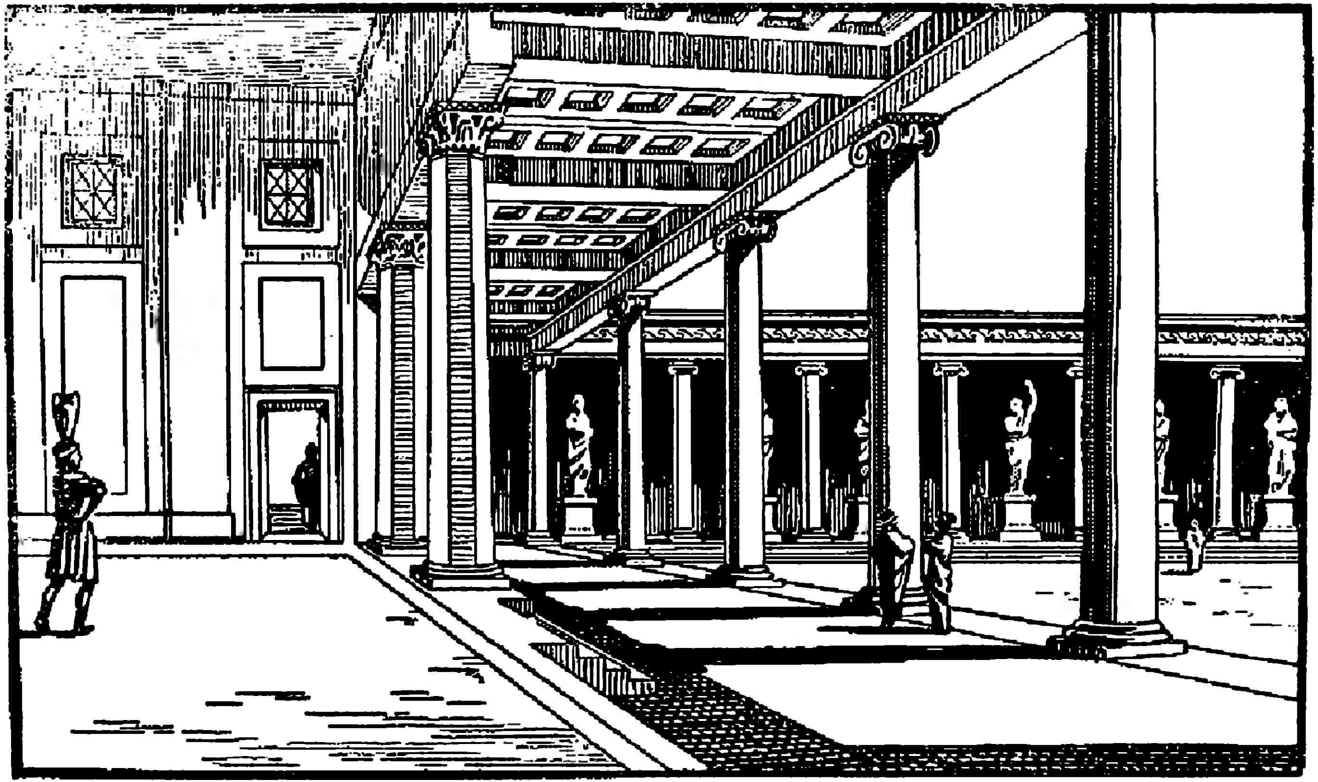

Изгледъ на форума въ Никополисъ адъ Иструмъ
(Рисувка отъ проф. Сим. Велковъ споредъ реставрацията на архит. С. Бобчевъ)

деца да играятъ и се криятъ задъ колонитѣ, после нѣкаква правосъдна сцена и спрѣли се мѫже предъ високо окаченитѣ обявления по колонитѣ и пиедесталитѣ на статуитѣ.

Но форумътъ не е билъ само най-важниятъ центъръ за съобщения, той е билъ сѫщевременно и голѣмата тържествена зала на гражданството. Тържествена зала вече и като храмовъ дворъ на най-висшия богъ. Тукъ сѫ се давали вѣроятно и гладиаторски игри и други представления. Давало ли се е нѣкакво зрелище на пазара съ двуетажнитѣ колонади, то горнитѣ етажи сѫ били давани безплатно на народа, а долу мѣстата или сѫ били резервирани, или заплащани отъ официалнитѣ и знатни жители на града. Така публиката е могла свободно да се наслаждава въ форума на бой съ бикове, на разни игри, на музикални продукции или безобидни пантомими. Отъ форума въ малкитѣ градове е тръгвала и оназн тържествена процесия, съставена и предвождана отъ градскитѣ власти и чиновници съ своята свита, когато тържествата били уредени по-далече, въ театъра или амфитеатъра. Да не говоримъ за тѣзи процесии въ голѣмитѣ градове, дето архонти, жреци, едили и всички други знатни личности сѫ били возени на колесници. Тукъ, въ малкитѣ градове, съ тѣснитѣ улички на стжпала, нито кола, нито нѣкжде даже товарно животно е могло да се движи.

Форумътъ на Nicopolis ad Istrum не е толкозъ голѣмъ, всичко 55 м. дългъ и 52 м. широкъ. Благодарение на последнитѣ проучвания на архитектъ С. Бобчевъ, ние имаме сега пълна представа за нашия форумъ, както и за принадлежащитѣ наоколо други обществени постройки. Съ удоволствие, и съ позволение на автора, ние даваме тукъ форума въ реконструкцията му, за да се има предвидъ отъ тѣзи, които ще иматъ възможность нѣкога да посетятъ една отъ най-значителнитѣ старини отъ античната древность въ нашитѣ земи.

Ако стенитѣ на града стояха, ние можехме да влѣземъ презъ porta dextra или porta decumana и по via decumana или cardo отъ северъ да навлѣземъ въ самия центъръ на Никополисъ, въ самия форумъ. Но тукъ, като прескачаме ровове и купчини изхвърлена пръсть, по страничния южеиъ decumanus, широкъ 6 метра, застланъ съ едри и голѣми камъни, се движимъ на изтокъ, после завиваме по cardo на северъ. И cardo е добре застланъ съ камъни, нѣкжде пропаднали въ нѣкогашнитѣ водопроводни и отводни канали. По тѣзи улици би могла да мине и кола, но къмъ форума вече, заобиколенъ нѣкога отъ три страни съ колонади, водятъ стжпала, при входа единъ метъръ по-високи отъ улицата. Най-загадъчно е било заграждането на форума отъ северъ, дето сж наредени десеть приблизително еднакви по размѣри, но различни по конструкция основания на подставки, които сж носѣли вѣроятно статуи на знатни личности. Петь метра северно отъ тази редица и успоредно на нея има втора отъ сжщо толкозъ подставки, а между двѣтѣ редици има отдѣлни, десеть на брой, четвъртити основи на колони или пиластри. Може да се предположи, че тукъ е имало стена за защита на форума и статуитѣ отъ не до тамъ приятния, особено зимно време, северенъ вѣтъръ.

Като най-забележителна постройка отъ разкопанитѣ около форума на Никополисъ трѣбва да се смѣта малкия театъръ, въ форма на правожгълникъ, съ страни приблизително 30×29 метра, и полукржгла зрителна зала съ диаметъръ около 22 метра. Сцената му, обърната на югъ, не е още разкопана. Зрителната зала, съ обикновеното си амфитеатрално издигане, стои върху конични сводове отъ тухли. Тази зала може да се възстанови по многобройнитѣ и разнообразни останки отъ каменнитѣ седалища на зрителитѣ, изрѣзани по джги на концентрични окржжности съ стжпала за изкачване къмъ по-горнитѣ редове. Оркестрата е покрита съ плочи и е отчасти още заградена съ камененъ парапетъ, върху цокълъ отъ едри каменисти плочи, заловени съ желѣзни скоби. Съ изключение на два фрагмента, части отъ каменни стълби и малки полуколони, никакви други особени архитектурни части не се намиратъ, които да укажатъ за вжтрешното устройство на театъра.

Входоветѣ на театъра сж били въ страни. Какъ сж били входоветѣ отъ изтокъ, откъмъ форума, сжщо не е ясно, поради силно разрушенитѣ зидове и недовършенитѣ разкопки. Театърътъ е малъкъ, билъ е покритъ, покривната конструкция висяща, добре известна на римлянитѣ, а е събиралъ не повече отъ 300—400 души. Единъ покритъ театъръ, покрай подобни отворени, не е билъ вече нѣщо необикновено, особено на северъ, дето зрителитѣ сж били повече изложени на атмосфернитѣ влияния. Около времето на загиването на Помпей, поетътъ Statius хвали между забележителноститѣ на своя роденъ градъ Неаполъ двойнитѣ постройки на отворения и на покрития театъръ. За какво е служилъ последниятъ театъръ, ни дава указание името на построения отъ Herodes Atticus въ времето на Хадриана (117—138 г.) покритъ театъръ въ родния му градъ Атина: той се казва odeion, одеонъ, зала за пѣние. За тази цель ще да е билъ предназначенъ и малкиятъ покритъ театъръ въ Никополисъ: за драматически и музикални продукции, и то за не голѣмо общество. Тукъ сѫ били уреждани вѣроятно и музикални състезания, които при празненствата на старитѣ сѫ играли голѣма роль.

Въ северната часть на театъра, подъ зрителната зала къмъ главния decumanus, има четири квадратни и три правоѫгълни помѣщения съ отвори за врати къмъ улицата. Отъ тѣзи отвори петь сѫ още на мѣстата си. Седмиятъ отворъ, който води къмъ форума, както и два отъ петьтѣ къмъ улицата, сѫ зазидани набързо съ случаенъ строителенъ материалъ. Ясно е, че тѣзи зазиждания и поправки сѫ отъ по-късно време, вѣроятно отъ времето на Юстинианъ (527—565 г.), когато за последенъ пѫть Никополисъ билъ поправенъ отъ разрушенията на варваритѣ. Театърътъ е толкова малъкъ, че тѣзи помѣщения ще да сѫ служили за друга цель; сигурно това сѫ били магазини за продаване на разни стоки на идващитѣ тукъ отъ планинитѣ, на старитѣ ветерани, на малоазийскитѣ колонисти, докарани въ мизийскитѣ полета да засилятъ и закрепятъ римската власть и римската мощь.

Край северната стена на театъра главниятъ decumanus е минавалъ презъ единъ перистилъ (зала съ колони), по-скоро величественъ и представителенъ, отколкото служащъ за особено движение. Той е ясно разпредѣленъ съ основнитѣ си блокове и съ шесть малки колони, съ диаметъръ 60 см., високи до 6 м., междуколоние 3·5 м. Подъ перистила и цѣлия decumanus има каналъ, който води къмъ главния резервоаръ, западно отъ града.

Непосрѣдствено и северно отъ перистила се издигатъ стенитѣ на голѣмо обществено здание, прието отъ мнозина за булевтериона, за градския съветъ на Никополисъ. Това е една правоѫгълна зала 15×16 метра съ издигната основа на западната страна и съ стѫпало околовръстъ. Монументаленъ ще да е билъ входътъ въ тая зала откъмъ форума, който е водилъ по стълби отъ четири стѫпала, презъ три отвора, всѣки широкъ по 1·70 м. Двойни колони въ коринтски стилъ сѫ образували тѣзи три входа.

На западъ отъ градския съветъ (булевтериона) има разкопана друга обществена постройка безъ съобщение съ него. Помѣщението на сградата съ размѣри 17×10 метра съдържа въ себе си основни зидове на друго по-малко помѣщение — малъкъ храмъ или трибуна, отъ дето се раздавало правосѫдието. Северно отъ описаното здание се намира друга сграда, неразкопана още, но твърде голѣма и значителна, съ подобно разпредѣление, ако се сѫди по единъ откритъ вѫтрешенъ зидъ. Двете голѣми порти, презъ които се влиза отъ зданието, съ подпоритѣ въ тая постройка, сѫ образувани отъ невѣроятно широки монолитни плочи. Презъ тази порта минава посоката на единъ cardo, който завършва на северъ въ една кула.

Северно пъкъ отъ булевтериона има сѫщо така една полуразкопана обществена постройка, по размѣри равна на него, но съ друго разпредѣление, съ колонади откъмъ форума. А премине ли се форума, къмъ изтокъ се подаватъ други развалини, други останки отъ обществени постройки, храмове, бани. Единъ цвѣтущъ и уреденъ градъ като Никополисъ, съ докараната отъ далече изобилна изворна вода, не ще да се е лишавалъ отъ толкозъ необходимитѣ за римлянитѣ бани. При ограниченитѣ размѣри на града, тѣ не ще да сѫ били много далече отъ форума. Съ постепенното прибавяне на различни помѣщения, които съ време нарастватъ до грамадни и великолепни постройки, банитѣ ставатъ за римлянитѣ това, което за гърцитѣ сѫ били гимназиитѣ — мѣста за гимнастически упражнения и състезания. Тукъ посетителитѣ намирали случаи за забави и почивка, за разходка и разговоръ, и лукса на римската императорска епоха не закъснѣлъ да снабди банитѣ постепенно най-щедро съ най-богатитѣ срѣдства за духовно освежение, съ библиотеки и художествени сбирки.

Колкото се отнася до храмоветѣ, то такива ще да е имало въ достатъчно количество въ Никополисъ, както това виждаме отъ изображенията на монетитѣ. Обикновено тѣ не възпроизвеждатъ цѣлия храмъ, но само предната му часть, най-вече съ четири колони, горе съ триѫгъленъ фронтонъ и акротери. Между срѣднитѣ две колони на заденъ планъ се подава статуята на храмовия богъ.

Храмове безъ култовия образъ се срѣщатъ единъ или два пжти. Едно значително отклонение отъ това схематическо изображение представя храма на Сераписъ, който на едно мѣсто е така представенъ, че се вижда не само лицето на храма, но и страничната му часть, освенъ това около него дървета, което ще рече, какво художникътъ се е постаралъ да даде истинския образъ на храма. Култътъ на Сераписъ се разпространилъ отъ Александрия въ времето на Птолемеитѣ въ цѣлата Срѣдиземноморска область, а по-късно прониква и въ провинциитѣ на римската империя. Той се отождествява ту съ египетския богъ Озирисъ, ту съ грьцкитѣ богове Плутонъ, Асклепи и Зевсъ. Въ свръзка съ култа на този египетски богъ трѣбва да стои една мраморна плоча, дето е изобразенъ рѣчния богъ Нилъ. Съ тази плоча изглежда, че е било украсено нѣкое светилище или храмъ, посветенъ на Сераписъ въ Никополисъ.

Най-често изобразявания богъ на монетитѣ е Асклепи. Асклепи, Хигия и Телесфоръ заематъ между монетнитѣ типове на Никополисъ едно такова мѣсто, каквото тѣ заематъ и въ богатитѣ съ лѣчебни минерални води Сердика и Пауталия (Кюстендилъ). Асклепи, тукъ винаги съ брада и въ обикновеното си положение, се изобразява или самъ, или съ Хигия, или заедно съ Телесфоръ. Сжщо фигурата на Хигия сама е единъ обикновенъ типъ.

Отъ другитѣ божества, чийто храмове се виждатъ на монетитѣ, често се изобразяватъ и като отдѣлни фигури. Статуи въ храмове имаме още за Зевсъ, Хадесъ, Артемида, Конкордия, Фортуна. Храмовиятъ образъ на Зевсъ е седящъ, лѣвицата подкрепена на скиптъра, въ протегнатата дѣсница държи жертвената паница, съ орела низко до краката му. Дали този Зевсъ, комуто е билъ уреденъ специаленъ култъ въ Никополисъ, е носилъ нѣкое особено презиме, е несигурно да се твърди. Напротивъ, при едно друго изображение, дето седящиятъ Зевсъ е представенъ да държи въ протегнатата дѣсна ржка Нике (победата), трѣбва да познаемъ Зевсъ Олимпийски, на когото заедно съ Хера и Атина сж посветени и нѣколко надписи въ Никополисъ. Да е сжществувалъ обаче единъ официаленъ култъ на тѣзи три божества заедно, известно ни по надписитѣ на нѣколко жители, не може да се потвърди. Монетитѣ ги показватъ винаги сами. Освенъ седящъ, Зевсъ се представя често и стоящъ, съ мълния въ ржката. Хера до сега не ни е известна да е представена въ храмъ, но като никжде другаде, тукъ по-често срѣщаме пауна въ краката й. Хадесъ се явява както въ храмъ, така и като отдѣлна фигура, но винаги какъ държи съ дѣсната си ржка Цербера, а съ лѣвата — скиптъра. Въ храма на Артемида богинята е показана като ловджийка. Така тя се изобразява и безъ храмъ, обикновено придружена отъ нейното куче. Само единъ пжть я намираме да стои спокойно, облѣчена въ дълга дреха, съ факла въ дѣсната ржка и лжкъ въ лѣвата.

Но сигурно и други божества трѣбва да сж имали официаленъ култъ въ Никополисъ, поне много отъ тѣзи божества сж добре застжпени въ монетитѣ на града. Много разнообразни сж и изображенията на Атина. Че тя е била една отъ главнитѣ богини, ни учи една монета, дето на предната страна, вмѣсто образа на императора, стои този на Атина. Освенъ това богинята понѣкога се изобразява какъ храни завитата около маслиновото дърво Ерихтионска змия.

Нѣма божество, което толкозъ много да се е почитало въ трако-мизийската область, както Аполонъ. Никой богъ нѣма толкозъ много разнообразни локални прѣкори, никой не се явява толкозъ често изобразяванъ въ монетитѣ, както него. Тази почить почва още отъ много рано време, първоначално се поражда вѣроятно въ милезийскитѣ колонии, а срѣдище на този култъ трѣбва да е била самата Аполония (Созополъ) съ своята колосална статуя на Каламисъ. Неговитѣ изображения въ монетитѣ на Аполония сж многобройни и различни, но най-важниятъ типъ въ Никополисъ е Аполонъ Сауроктоносъ, този, който убива гущера. На много голѣми и малки монети виждаме фигурата на младенческия Аполонъ, какъ се подпира на дънера съ лѣвата ржка, докато дѣсната изглежда да опъва една стрела срещу пълзящия по пъна гущеръ. Въ това положение той се явява на една отъ най-старитѣ монети, сѣчени тукъ още при Антонинъ Пий (138 — 161 година), и близо ще сме до предположението, ако приемемъ, че майсторътъ е ималъ нѣкакво сжществуващо копие на Праксителова статуя. Такъвъ типъ се срѣща и по монетитѣ на Филипополъ, но не отъ толкозъ рано време. Тукъ би трѣбвало да се споменатъ и изображенията на Хелиосъ (слънцето), които иначе рѣдко се явяватъ въ монетитѣ на европейска Гърция. Ние намираме неговата глава съ лѫчиста корона на малки монети отъ времето на Септимий Севера (193—211 г.). Въ цѣла фигура, съ издигната дѣсна рѫка и скиптъръ, върху колесница, го виждаме на една монета отъ Елагабълъ (218—222 г.). Но въ този случай, понеже е изобразенъ въ броня, трѣбва да си мислимъ, че самъ императорътъ тукъ се е представилъ като Хелиосъ. По-често, отколкото въ другитѣ градове на Мизия и Тракия, въ Никополисъ срѣщаме Афродита. Въ една отъ монетитѣ, по държане на главата и прическата, Афродита напомня медицейската статуя, другаде — капитолийската. Не е невѣроятно и въ Никополисъ да се е намирало копие отъ тѣзи толкозъ високо ценени художествени статуи.

Малоазийскитѣ колонисти отъ Витиния сѫ донесли и разпространили въ Никополисъ и култа на Прияпъ, този демонъ на плодородието и на вѣчно възраждащата се сила на земната природа. Една бронзова монета отъ Юлия Домна изобразява Прияпъ правъ, брадатъ, съ вѣнецъ отъ бръшлянови листя, а коремътъ и краката голи. На земята е поставена кошница съ плодове, до нея купчина класове.

Тукъ ще трѣбва да се споменатъ още нѣколко типа на божества, които заслужаватъ това, поради тѣхната рѣдкость и защото отчасти водятъ началото си отъ знаменити художествени произведения. Въ този крѫгъ принадлежи образътъ на Хермесъ, дѣсния кракъ поставилъ на едно възвишение, дѣсната рѫка сложена на колѣне и почива. Хермесъ правъ се срѣща сѫщо често, и то често съ пѣтелъ до краката, а единъ пѫть и съ овенъ. Отъ Деметра, тази богиня на житнитѣ поля, закрилница на житата, освенъ обикновенитѣ изображения, имаме едно особено, представящо змия, която се изкачва по факлата на Деметра, както въ монетитѣ на нѣколко тракийски градове и въ единъ релиефъ отъ Филипополъ. Този Асклепиевъ атрибутъ ни представя тукъ Деметра като лѣчебно божество.

Тукъ е изобразенъ още Хераклъ, заедно съ много отъ неговитѣ дѣла, и, което е много рѣдко, представена е борбата съ хидрата.

Докато, като изключимъ изображенията на градоветѣ, можемъ за много типове да правимъ различни предположения, защо се явяватъ въ монетитѣ на Никополисъ, имаме и такива изображения, чието локално значение лежи вънъ отъ всѣко съмнение. Преди всичко това сѫ изображенията на Нике, Хемусъ и рѣчнитѣ богове. Образътъ на Нике се срѣща по монетитѣ отъ времето на императоритѣ навсѣкѫде, но въ Никополисъ той заема едно много голѣмо мѣсто, нѣщо, което може да се обясни съ името на града; за единъ градъ, който се казва Никополисъ, градъ на победата, Нике е божество — епонимъ и затова нейниятъ образъ се предпочита, както да кажемъ образътъ на Хераклъ въ Хераклеа. Сигурно богинята е имала нѣкѫде въ града статуя, което нѣщо се е отразило и въ монетитѣ. Обикновениятъ типъ е — Нике се подкрепя до една колона, но се срѣщатъ и други най-различни положения.

Близостьта до Хемусъ е довела до изобразяването и на планинския богъ Хемусъ. Този типъ представялъ отначало съвсемъ новъ сюжетъ и било намѣрено за нуждно да се прибави обяснителенъ надписъ AIMOC. Въ по-сетнешнитѣ монети, къмъ времето на Елагабъла, този типъ билъ вече добре известенъ и прибавката на надписа станала излишна и изоставена. Хемусъ се представя като полулегналъ юноша, наметнатъ само съ една мантия презъ лѣвото рамо и колѣнетѣ, обутъ въ низки ловджийски обуща, седналъ на една скала, обърнатъ на лѣво, а главата му гледа на дѣсно. Дѣсната му рѫка е положена на главата, а лѣвата държи ловджийско копие; предъ скалата се вижда мечка. Задъ скалата стърчи дърво. На друго мѣсто мечката предъ скалата скача, за да стигне елена, който се подава задъ дървото. Хемусъ и Родопа били братъ и сестра, които твърде много се обичали. Отъ любовь Хемусъ наричалъ сестра си Хера, а пъкъ тя него Зевсъ. Боговетѣ, разгнѣвени отъ това безбожие, промѣнили ги на планини: братътъ билъ промѣненъ на Хемусъ, а сестра му на Родопитѣ. Тази метаморфоза разказва и Овидий. Споредъ друго едно предание Хемусъ билъ синъ на Бореасъ и нимфата Оритиа, и царувалъ въ Тракия; отъ Родопа, дъщерята на Стримонъ (Струма), му се родилъ Хебросъ.

На монетитѣ на Никополисъ билъ представенъ и рѣченъ богъ, брадатъ, съ голи гърди, облѣченъ въ мантия, полулегналъ, съ лѣвата рѫка държи тръстика и се опира на една урна, изъ която се излива вода. Дѣсната рѫка полага на ладията. Дали рѣчниятъ богъ представя Истросъ (Дунавъ) или Росица, на която билъ разположенъ Никополисъ, не може да се каже съ положителность. Монети съ рѣченъ богъ, брадатъ, се явяватъ само при Севера и Гордиана, когато пъкъ при Макринъ (217—218 г.) и неговия синъ Диадумениянъ имаме изобразенъ рѣченъ богъ безъ брада. Смѣсени типове се срѣщатъ само при Елагабълъ (218—222). Дали това е правено съ нѣкакво намѣрение и въ смисълъ, брадатиятъ мѫжъ да представя Дунава, а другитѣ — малкитѣ рѣки, е неизвестно.

Отъ локално значение сѫ за възобновяване на нѣкои обществени постройки и играятъ роля и изображенията по монетитѣ. За храмове вече стана дума. Градски порти сѫ изобразени на монетитѣ отъ Диадумениянъ, Елагабълъ и Гордианъ; единъ особенъ поводъ за такова изображение не може да се приведе. Нѣкѫде по постройкитѣ и портитѣ се издигатъ и статуи, но тѣ сѫ толкозъ миниатюрни, че не се познаватъ. Така, въ една монета на Диадумениянъ е представена портата на града затворена, отъ двета̀ страни кули, назѫбени на горния край. Трета кула се издига всрѣдъ съединителната стена надъ вратитѣ. При Елагабълъ градската врата е отворена, съ по една кула отъ двета̀ страни, кулитѣ сѫ безъ зѫбци. При Гордианъ кулитѣ сѫ съ островръхъ покривъ. Съединителната стена между двета̀ кули е снабдена съ зѫбци за защита. Такива покриви на кулитѣ се срѣщатъ повече въ севернитѣ области на римската империя, дето атмосфернитѣ влияния сѫ налагали това.

Върху една монета пъкъ отъ Септимий Севера е представена една правоѫгълна основа, къмъ която се възлиза по четири стѫпала. Тамъ се издига една двуетажна колонада; двета̀ крайни крила, които се издаватъ навънъ, иматъ по четири колони на лице. Задъ нея се вижда друга сграда съ колони, съ равна стрѣха. Втората колонада трѣбва да си представимъ переспективно задъ първата, а така сѫщо и третата сграда. Твърде вѣроятно е, че една отъ тѣзи колонади ще да е онзи перипатосъ, който се споменава въ надписа отъ времето на Комода (180—192 г.). Въ надписа, датиранъ отъ 184/5 година четемъ, че тогава Никополисъ построилъ една обществена сграда съ колони или портикъ, наречена перипатосъ, обиколена може би съ градина или паркъ.

Дали между забележителноститѣ на града трѣбва да се смѣта тропеума (победенъ знакъ), който се явява на различни монети, не може да се каже съ положителность. Въ тракомизийската область такива типове сѫ рѣдки. Освенъ това въ Никополисъ тропеума се срѣща по-често въ свързка съ други фигури и трѣбва да се предположи, че той тукъ има локално значение. Типътъ монети съ трофея се явява за първи пжть при императора Септимий Северъ. Върху една монета тропеума е въ връзка съ интересното изображение на императора въ колесница, теглена отъ четири коня, предъ която крачи войникъ съ знамената. Дали при императора стои Нике (победата) е несигурно. Тукъ не се касае за никакво триумфално шествие, а трѣбва да е изобразено нѣкакво мѣстно тържество. Ние знаемъ, че Септимий Северъ, при завръщането си отъ партскитѣ войни въ 202 или 204 год., въ онова време, когато управитель на провинция Долна Мизия билъ Аврели Галъ, посетилъ мизийскитѣ и панонски легиони. По този случай императорътъ трѣбва да е билъ и въ Никополисъ, и тогава ще да сж били отсѣчени горнитѣ монети. Въ такъвъ случай изобразеното въ монетата задъ императора трѣбва да се мисли, че е на заденъ планъ, че е единъ тропеумъ или особенъ паметникъ, издигнатъ въ честь на неговитѣ победи, и че Септимий Северъ минава край него. Трофеятъ, изобразенъ тукъ, се състои отъ шлемъ, броня, два щита и четири копия; тѣ сж закрепени на дървенъ пънъ съ едно напрѣчно дърво въ форма на кръстъ. Отъ двете страни на трофея стоятъ двама пленници.

Ликоветѣ на императоритѣ се изобразяватъ и при други случаи. Важни събития, които иматъ отношение къмъ императора, намиратъ често мѣсто и върху монетитѣ на Никополисъ. Такива типове монети сж: бракътъ на Каракала (211—217 г.) и Плаутила, помирението (Concordia) на Каракала и Гета при назначението на последния за августъ, бракътъ на Гордианъ и Транквилиана. Въ този крвгъ принадлежатъ и монетитѣ отъ времето, когато Каракала бива назначенъ за съуправитель; надписътъ на тѣхъ означава единъ поздравъ, едно благопожелание къмъ императора отъ страна на града Никополисъ.

Като всѣки добре благоустроенъ римски градъ, билъ той даже и въ пустинята, Никополисъ е билъ добре канализиранъ (сводести канали, градени съ тухли, 1.20 м. високи, 0.73 м. шир.), билъ снабденъ и съ изобилна изворна вода. Всѣки пжтникъ ще зърне още отъ далече грамадни развалини западно отъ града, които нѣкога Каницъ бѣ взелъ за крепостна врата. Но това е главния резервоаръ съ стени, запазени до 7 м.

височина, градени съ камъни и хоросанъ, смѣсенъ съ едри керемиди. Резервоарътъ е съ размѣри 10 × 8 м. съ стени дебели до 2 м.. Цѣлиятъ подъ е билъ застланъ съ дебели камъни, а въ южната стена се виждатъ два канала, разположени на различна височина за почистване на водата. Пѫтьтъ на водопровода може да се проследи още на нѣколко стотинъ метра на западъ, а после завива на югъ, за да достигне до с. Мусина, 4 часа западно отъ Никюпъ.

Различни сѫ формитѣ на гробоветѣ при римлянитѣ, различни сѫ погребалнитѣ обреди и лежащитѣ въ тѣхъ възгледи. Едни държали пепельта на починалия да се скѫта въ недрата на земята, други — да се съхрани въ монументални паметници. Трети пъкъ искали останкитѣ на покойника да бѫдатъ достѫпни за жертвоприношения и тамъ наблизо да бѫдатъ по-сетне прибрани останкитѣ и на останалитѣ членове на семейството. Затова се издигатъ олтари, храмове, триумфални арки, ниши и най-различни саркофази, надгробни плочи и паметници. Обикновената форма на надгробнитѣ паметници въ Никополисъ се срѣща твърде рѣдко другаде: това е четиристранна подставка съ профилуванъ цокълъ и корнизъ, а отгоре осмостенна пирамида. На северозападъ и североизтокъ се редятъ и цѣлъ редъ могили. Това ще да е друга часть отъ некропола на нѣкогашния славенъ и блѣстящъ градъ на победата. Както не е разкопанъ още Никополисъ, така и никой не е нарушилъ още спокойствието на покойницитѣ тукъ. Случайно селяни разравятъ и разкопватъ отдѣлни могили, попаднали въ нивитѣ имъ, и тогава научаваме понѣкога за нѣкой починалъ отъ онѣзи времена. „На подземнитѣ богове, така почва посвещението върху единъ паметникъ, а после продължава: на Аскла, по-младия синъ на Хрестосъ, който живѣ две години, издигна този паметникъ баща му Хрестосъ“. На друго мѣсто: Хераклианъ и Валерия, на родniната Асклепиадъ, който живѣлъ 50 години, издигнали този паметникъ.

За да покажатъ своята почить къмъ императора и да увѣковѣчатъ неговата паметь, провинциалнитѣ градове, императорскитѣ намѣстници и други длъжностни лица се надпреварвали да поставятъ жертвеници, олтари, да издигатъ статуи, да построяватъ храмове, уреждатъ обществени игри. И тукъ, както навсѣкѫде, се редятъ такива паметници на Хадрианъ, на Антонинъ Пий, на Луци Веръ, на Криспина, жена на Комода, а най-вече на Септимий Северъ и Юлия Домна. После научаваме отъ надписитѣ за други почетни паметници, посветени на Каракала, на Елагабълъ и Александъръ Северъ, на Гордианъ III. Кой другъ градъ въ древностьта е притежавалъ такава изящна бронзова статуя на последния императоръ, както Никополисъ адъ Иструмъ? Отъ нея е запазена сега само главата, но и тя би правила честь на всѣки музей. Не по-малко художествена е и другата мраморна статуя на Еросъ отъ Никополисъ, 1.40 м. висока, безъ друго подражание на гръцки оригиналъ. Еросъ е изобразенъ като цвѣтущъ младежъ, голъ, правъ, малко разкраченъ напредъ. Той е държалъ въ лѣвата ръка лъкъ, а въ дѣсната вѣроятно стрела, която била извадена отъ тула, изправенъ до дървенъ пънъ. Култътъ на Еросъ въ Никополисъ, както се вече спомена, е доказанъ и отъ монетитѣ на града.

Народниятъ музей въ София съхранява още единъ цененъ художественъ паметникъ отъ развалинитѣ на града, паметникъ, който се отнася повече къмъ религиозния култъ. Това е дълга плоча отъ варовникъ съ размѣри 1.50×1.15×0.30 м. съ релиефъ на главнитѣ божества, наредени като статуи върху една подставка. Въ срѣдата на групата стои главниятъ богъ — Зевсъ, босоногъ, съ дългъ жезълъ въ лѣвата ръка и жертвена паница въ дѣсната ръка. Предъ него жертвеникъ и орелъ съ отворени крила. На лѣво отъ него се редятъ Хера и Хермесъ съ характернитѣ си атрибути — кадуцей, кисия, овенъ. На дѣсно е Палада Атина съ щитъ и копие, до нея Херакълъ съ кривака и лъвската кожа.

Тукъ нѣкжде въ града бившиятъ върховенъ жрецъ Маркъ Юний Лукианъ заедно съ съпругата си Улпиа Агрипина издигнали статуя на Юлия Домна: тамъ, чете се въ единъ надписъ, хорътъ отъ пѣвци съ тѣхния водачъ — хоростатъ посветили жертвеникъ на олимпийскитѣ богове Зевсъ, Хера и Атина за щастие и дълголенствие на императоритѣ. Майката Аврелиа Сабина пъкъ издигнала паметникъ за споменъ на децата си, на ветеринарния лѣкарь Аврели Сабастианъ и на сестра му Аврелиа Сабина, наречена още Нене по галено. Подъ страхъ на глоба и наказание, стои въ надписа, се запрещава погребението на другъ въ сѫщия гробъ. Това тукъ заплашване не е единственъ случай: много надписи отъ Тракия, Македония, Мала Азия съдържатъ странни проклятия за всички онѣзи, които се осмѣлятъ да нарушатъ спокойствието на починалия, или се опитатъ да ограбятъ погребания. Въпросниятъ надписъ представя интересенъ приносъ къмъ историята на ветеринарното дѣло въ древнитѣ времена; и тогава за лѣкуването на животнитѣ въ особени болници (veterinarium) се грижели лѣкари — veterinarii, които се поменуватъ често въ надписитѣ. Споменатия въ нашия надписъ конски лѣкарь се срѣща по-рѣдко. Длъжностьта военни ветеринари изпълнявали обикновено военноотпущеницитѣ, освободенитѣ (liberti).

Нѣщо като нашитѣ юбилеи трѣбва да е ималъ и жрецътъ на Зевсъ—Валенъ, защото съветътъ и народътъ, както четемъ въ единъ надписъ, го почели съ решение. Въ това решение съветътъ и народътъ възпѣватъ и възхваляватъ първия архонтъ, като възвестяватъ на обикновенитѣ смъртни, какво голѣмо усърдие е проявилъ той още отъ началото на своитѣ години.

Основанъ отъ гръцки колонисти, уреденъ по подобие на гръцкитѣ градове — общини, Никополисъ е ималъ своитѣ магистрати и чиновници, оставили навсѣкжде по издълбанитѣ съ надписи камъни вѣченъ споменъ. Ако бихте се разходили нѣкога по сѣнкитѣ на портицитѣ, вие бихте срещнали между пъстрата публика отъ стари римски ветерани, отъ търговци, дошли отъ изтокъ, отъ траки, дошли отъ близката околность или слѣзли отъ планината, и финансовия управитель на града — аргиротамиаса, надзорникътъ на полицията и тържището, сжщевременно надзорникъ на всички постройки и всички съестни предмети — агоранома или едила, пазительтъ на обществения редъ, тишина и нравственость — иренарха. Жителитѣ на града образували демоса (народа), и измежду народа се е избиралъ съветътъ — буле, който въ съгласие съ народа решавалъ всички по-важни дѣла отъ общественъ характеръ. Въ надписитѣ често се споменаватъ булевтай — съветницитѣ. Въ единъ надписъ се споменава „съветникъ и жрецъ". Върховниятъ жрецъ, който билъ първосвещеникъ на града, се нарича въ надписитѣ архиеревсъ; неговата длъжность била изборна. Начело на градското управление стоятъ архонтитѣ, съ първия архонтъ начело. Градътъ билъ раздѣленъ на части — филе, tribus на латински, всѣки съ особено название. Познаваме въ Никополисъ Капитолинската и Атинската части; романизираното население се разпредѣлило въ трибитѣ Papiria и Sergia.

Отъ надписитѣ познаваме и петь имена на епимелети въ града. Това сѫ пазителитѣ, надзирателитѣ на общественитѣ постройки. Такива чиновници се срѣщатъ винаги по-много, защото при растящитѣ строежи не е било възможно всичко да се възлага на единъ човѣкъ. Тѣ сѫ били единъ видъ комисари и сѫ били нуждни особено, когато трѣбвало да се изразходватъ въ общинитѣ за нѣкои постройки императорски пари. Грижата или службата на общественитѣ работи (cura operum publicorum) въ по-голѣмитѣ градове, разбира се, имала и своитѣ подраздѣления. Епимелетътъ или кураторътъ (curator operum publicorum), на които при нужда помагали и други лица, понѣкога се избиратъ отъ срѣдата на най-знатнитѣ лица, а между другото могло да имъ се възлагатъ и други работи.

Никополисъ не е билъ лагеръ на легионъ, както това сѫ били Oescus — V македонски легионъ и Novae — I италийски. Но единъ такъвъ укрепенъ градъ и важенъ центъръ, който ималъ да играе такава голѣма стратегическа роля близо до Балкана, никога не ще да е билъ оставенъ безъ сигурна защита. И наистина, въ Никополисъ се констатирва присѫтствието на ветерани отъ cohors Mattiacorum, сѫщо на войници отъ I и V легиони.

Улицитѣ въ старитѣ градове сѫ приличали на улицитѣ отъ днешнитѣ ориенталски градове. Това сѫ улици съ или безъ дюкяни. Последнитѣ улици били тихи и като замрѣли: тукъ липсвали прозорци, които даватъ навсѣкѫде живота. Въ римската кѫща стаитѣ се намирали въ крѫгъ около двора, отъ дето получавали и свѣтлината си. Прозорци въ долнитѣ етажи не сѫществували, а горе тѣ били единични и неравномѣрно разположени. Едва къмъ 1330 година, когато се изнамѣрва прозрачното стъкло, картината се измѣня. Но при все това още въ миналия вѣкъ се виждали кѫщи въ Флоренция и Милано съ прозорци, облепени съ хартия.

Колкото тихи и безлюдни сѫ били улицитѣ въ старитѣ градове безъ дюкяни, толкова шумни и пълни съ народъ сѫ били сѫщинскитѣ улици. Тукъ всичко било открито и отворено, навсѣкѫде се виждали локали, работилници, магазини.

Улицитѣ сѫ били навсѣкѫде сравнително тѣсни, но това не носѣло нѣкоя особена опасность. Първо, улицитѣ сѫ имали удобни тротоари, а освенъ това движението на коли и коне било запретено презъ деня. Това ставало въ коснитѣ дневни часове, когато движението съвсемъ намалявало. Каменната настилка навсѣкѫде била въ отлично състояние. Въ срѣднитѣ вѣкове настилането на улицитѣ почва късно. Въ Парижъ то почва въ края на XII вѣкъ, Дрезденъ го има въ XVI вѣкъ, Берлинъ едва въ XVII вѣкъ. Освѣтлението пъкъ на улицитѣ въ древностьта е така непознато, както и въ срѣдновѣковието. Всички главни улици сѫ водили отъ градскитѣ порти къмъ центъра, къмъ форума, който е билъ, както се каза вече, и площадъ и пазарище. Най-хубавитѣ обществени постройки били наредени около него, навсѣкѫде се издигали колони, навсѣкѫде били издигнати статуи на знатни лица, на заслужили граждани.

Стенитѣ по улицитѣ били често облепени съ различни обяви. Нѣщо като нашитѣ вестници ималъ само Римъ, дето всѣки день върху една бѣла дървена табела се съобщавали най-важнитѣ събития отъ общъ интересъ; всевъзможни преписи се пръскали постоянно по цѣлата римска империя и народътъ отъ най-отдалеченитѣ краища чакалъ съ нетърпение да ги прочете. Каквото ставало въ главния градъ, се слѣдѣло винаги съ интересъ, и никой не искалъ да остане подиръ модата и нововъведенията. По липса на подобна уредба въ малкитѣ градове, хората си служили съ стенитѣ и съ подставкитѣ на статуитѣ. Притежателитѣ на стенитѣ нѣмали право да запрещаватъ това; въ нѣкои случаи това било указано съ особени надписи или се нарисували две змии, които, като защитни божества на кѫщата, трѣбвало да попрѣчатъ на писачитѣ. Писането на обявления изглежда да е било цѣлъ занаятъ. Като изключимъ обявитѣ за загубени или откраднати вещи, за предстоящи театрални представления, главно до сега сѫ ни запазени препорѫки при многобройнитѣ избори. Имаме 1300—1400 такива надписи, копирани отъ стенитѣ на Помпей, които надписи се отнасятъ най-вече за избора на едилитѣ, — чиновници, които най-много се вмѣсвали въ частния животъ на дребния гражданинъ. Между надписитѣ и препорѫкитѣ се срѣщатъ и такива; „Изберете Гай Юлий Полибий, той ще ви достави хубавъ хлѣбъ! Изберете Брутий Балбъ, той ще тури редъ въ градската каса!“ Нѣкѫде подъ тѣзи надписи се прозъртатъ и женски имена.

На общинската управа не ще да сѫ били нужни много срѣдства, защото длъжноститѣ били повече безплатни, а имало достатъчно число общински роби, които да извършватъ нуждната работа. Учебното дѣло било предоставено изключително на частната инициатива. Редовнитѣ разходи били за постройка и поддържане на градскитѣ сгради, за празденства и тържества, най-после за покупка на брашно и масло. Последната търговия никога не се оставяла изключително само на частни лица, а се надзиравала добре отъ общината, като се нормирали и ценитѣ. Освенъ това всѣки градъ ималъ своя каса специално за тѣзи продукти, която каса много и благотворно действувала при скѫпи години.

Въ всички начинания и стремежи общината била подпомагана отъ доброволното съдействие на заможнитѣ граждани, една черта, наследена още отъ републиканскитѣ години. Стремежътъ на градскитѣ патриоти билъ преди всичко насоченъ, нѣкога свръхъ силитѣ имъ, да помогнатъ, да принесатъ нѣщо за блѣсъка и славата на тѣхния роденъ градъ. Строежъ и подаръци, това най-вече отличавало въ ония времена богатиятъ и заможенъ човѣкъ. Чрезъ пренебрегване на паритѣ, което се доказвало и на дѣло, човѣкъ достигалъ най-висшата слава. Едно особено законодателно нареждане порѫчителствувало за неприкосновеностьта на надписитѣ на строителитѣ, издълбани нѣкѫде по общественитѣ сгради. Каква цена давали и императоритѣ за блѣсъка на градоветѣ, се вижда отъ едно нареждане, съ което се запрещава събарянето на стара постройка, ако не се предвижда нѣщо ново. Никога градоветѣ не сѫ имали по-значителенъ видъ отъ онова време, когато една голѣма часть отъ гражданството, въ съвмѣстна работа съ община и държава, залѣгали всячески да разхубавятъ градоветѣ. Много надписи и до сега ни свидетелствуватъ за издигане на голѣми обществени постройки, като храмове, портици, театри, амфитеатри, мостове, отъ отдѣлни личности и то на собствени срѣдства. Други надписи ни учатъ какъ мнозина, и не толкова заможни, се погрижили да принесатъ и тѣ нѣщо за общественото благо като застлали улици, подравнили публичнитѣ игрища, поставили слънчеви часовници, издигнали на пазара будки за продавачитѣ и каменни маси съ нормалнитѣ мѣрки за контролъ на купувачитѣ.

Особено голѣми били грижитѣ както на общинитѣ, така и на отдѣлнитѣ личности, да се снабдятъ градоветѣ съ вода за пиене и съ вода за тѣхнитѣ бани. Водопроводитѣ въ римската империя сѫ били такова обикновено нѣщо, че ние и днесъ още трѣбва да се срамуваме отъ това. Бани, били тѣ частни или обществени, не сж липсвали даже и въ планинскитѣ села. До каква висока степень и най-малката община се е грижила да снабди своитѣ хора съ евтини бани, се вижда ясно и отъ скоро откритото нареждане въ едно село въ Южна Португалия. Наемательтъ тамъ трѣбвало да се грижи банитѣ да бждатъ отворени до обѣдъ за мжже, а следъ това, до втория нощенъ часъ, за жени; прѣсна текуща вода трѣбвало да има винаги както въ топлия, така и въ студения басейнъ, и то преди и следъ обѣдъ; котлитѣ трѣбвало да бждатъ почиствани всѣки месецъ, и всѣки месецъ трѣбвало да бждатъ наново намазвани. Каквото е правено въ едно планинско село, сигурно ще да е правено и на всѣко друго по-малко или по-голѣмо селище на римската империя. За никакви други цели не сж правени толкозъ дарения, колкото за доброто уреждане на банитѣ и за тѣхното безплатно използуване не само отъ гражданитѣ, но и отъ чужденцитѣ и робитѣ. Въ Болона, напр., единъ завещалъ около 100 хиляди лева, за да може да се използува безплатно една известна баня отъ мжже и деца. Единъ гражданинъ отъ Тиволи оставилъ въ дългъ на своитѣ наследници прилежащата къмъ неговата кжща баня да бжде отворена за обща употрѣба. Чиновницитѣ наемали подъ наемъ бани, за да бждатъ използувани отъ обществото презъ време на тѣхното властвуване. Бащата на младия Плиний завещалъ на града Комо десетина хиляди лева, отъ чиито лихви да се купува всѣка година на праздника на Нептунъ масло за намазване тѣлета на играчитѣ при игритѣ въ стадиона и въ всички други бани.

Както въ областьта на общественитѣ постройки, така и за изхранването на бедното население заможнитѣ граждани вървѣли ржка за ржка съ общината. Частната благотворителность и тукъ никога не е спирала. Дарения се правили и за възпитанието на децата до известна възрасть. Една заможна госпожа отъ Терачина оставила единъ капиталъ отъ повече отъ 200 хиляди лева, за да се купува отъ лихвитѣ всѣки месецъ достатъчно количество брашно за сто момчета и момичета. Това трѣбвало да продължава за момчетата до 16 години, за момичетата до 13 години; въ тази възрасть момичетата въ по-голѣмата си часть вече се оженвали. При едно друго подобно дарение, при напускане, всѣка трѣбвало да получи и известна парична сума. Отъ времето на Нерва (96—98 г.) и императоритѣ почнали да уреждатъ фондове за възпитанието на беднородени деца. Траянъ разширилъ тази фондация за цѣла Италия. Единъ релиефъ, намѣренъ на форума въ Римъ, представя Италия съ нейнитѣ деца какъ тя му благодари за това.

Благотворителни заведения се грижили и за безпомощнитѣ и изоставени старци. Относно грижитѣ на общинитѣ къмъ болнитѣ знаемъ твърде малко. Нѣкои общини отъ втория вѣкъ заплащали разноскитѣ на болнитѣ отъ своитѣ каси. Галенъ съобщава, че въ много градове на лѣкаритѣ били предоставени обширни и свѣтли зали за преглеждане на болнитѣ. Тукъ трѣбва и да се отбележи, че мѣста за погребение на беднитѣ се поставяли на разположение не само отъ общинитѣ, но и отъ частни лица. Въ Сасина, въ Умбрия, оставилъ такова мѣсто единъ гражданинъ, като се изключвало да бѫдатъ погребани тамъ тѣзи, които се занимавали съ безчестното занятие на гладиаторитѣ, сѫщо самоубийцитѣ, а така сѫщо и обесенитѣ — единъ начинъ на умъртвяване, сраменъ за онова време.

Държавни учебни заведения въ римската империя имало само въ главнитѣ центрове на културния животъ, като Римъ, Александрия, Атина и по-късно Константинополъ. Въ другитѣ градове сѫществували само градски училища и то поставени на частни начала, като били подпомагани съ това, че учителитѣ, както и лѣкаритѣ, били освободени отъ всѣкакви данъци и тегоби.

Но всички разходи и дарения отъ градоветѣ и частнитѣ лица порастватъ неимовѣрно, когато тѣ се отнасятъ за обществени тържества, а особено пъкъ, когато съ тѣхъ се целѣло да се добие благоволението на гражданитѣ. Обичай било и при частнитѣ празденства да вземе участие голѣма часть отъ общината. Празднувалъ ли нѣкой богатъ и знатенъ човѣкъ своя рожденъ день, обличалъ ли той мѫжка тога на своя синъ или приготвялъ сватбата на дъщеря си, встѫпвалъ ли въ нѣкаква длъжность, или на собствени срѣдства издигалъ постройка — всѣкога трѣбвало да бѫдатъ гощавани стотици и хиляди граждани, всѣкога трѣбвало да се пръскатъ много пари.

Публичнитѣ празденства се състояли главно въ гощаване на цѣлата община и въ зрелища. Въ първия случай се слагали софри на открито и гощавката не рѣдко била пълна. Така, въ Амитернумъ на 29 юний 338 г., освенъ хлѣбъ и вино, били унищожени два вола и петнадесеть овни. Но нѣкога се раздавало само хлѣбъ и вино, сжщо пари за покупка на други хранителни припаси, като споредъ чина си всѣки получавалъ по три, два или единъ денаръ. Не липсвала въ този случай и лотарията. Така, висшиятъ чиновникъ отъ Беневентъ пустналъ единъ пжть между народа билети, които носили печалба—злато, сребро и бронзъ, дрехи и други нѣща. Не ще съмнение, не били забравяни и децата: хвърляни били между тѣхъ орѣхи. Градътъ или селището пъкъ били празднично освѣтени.

По-разточителни отъ гощавкитѣ били урежданитѣ зрелища. Жадно очакванитѣ игри въ цирка въ Римъ на друго мѣсто не сжществували. Поради честитѣ сблъсквания, които довеждали до кървави схватки, Августъ ги ограничилъ само въ Римъ. Отъ другитѣ зрелища тѣзи въ амфитеатъра, дето се давали борби на животни и на гладиатори, били несравнено по-любими, отколкото всички представления въ театъра. Това показватъ и размѣритѣ на самитѣ постройки. Докато голѣмиятъ театъръ въ Помпей е ималъ около 4000 мѣста, амфитеатърътъ въ сжщия градъ могълъ да побере 20 хиляди души.

Зрелищата, особено тѣзи въ амфитеатъра, сж били най-желанитѣ въ онѣзи времена. И тежко е било наказанието, когато за известно време на нѣкой градъ се отказвали тѣзи праздненства. Римскиятъ сенатъ наказалъ Помпей заради една кървава разправия, възникнала въ амфитеатъра презъ 59 г. между населението и многото дошли за зрелището жители отъ Нуцерия. Особено много искали да се отличатъ въ устройството на подобни зрелища новозабогатѣлитѣ, които искали да блѣснатъ съ своето богатство по този начинъ. Марциалъ подиграва единъ обущаръ отъ Болона, който устройва гладиаторски игри. Но често това народно желание достигало до най-крайно изнудване. Въ времето на Тиберий (14—37 г.) въ единъ градъ тълпата спрѣла погребалната колесница на единъ примипиларъ и не я пустнала да премине площада, докато наследницитѣ не обещали, че ще устроятъ зрелища въ амфитеатъра. Научилъ за това, Тиберий изпратилъ войска въ града, и по-голѣмата часть отъ гражданитѣ и градскитѣ съветници хвърлилъ въ затвора. Изобщо, огромни суми се изразходвали за тѣзи праздненства, които траяли често два, три, четири деня. Въ по-голѣмитѣ селища вземали участие отъ 20 до 50 чифта борци, понѣкога въ най-скжпоценно снаряжение. Въ арената били вкарвани освенъ това елени, зайци, бикове, глигани, мечки, пантери. Колкото повечето кръвь се проливало, толкозъ повече били хвалени тѣзи, които сж устроили тържествата. Къмъ тѣзи зрелища принадлежало и разкжсването отъ диви звѣрове на осждени. Раненитѣ борци били доубивани въ арената предъ очитѣ на зрителитѣ. Като свързани съ по-малко разноски давали се често представления и въ театъра. Така, при Августъ дуумвира Аулъ Клоди Флакъ, на праздника на Аполонъ (6—13 юний), устроилъ на форума въ Помпей една борба съ бикове, гръцки и римски боксови борби, а въ театъра представление съ музика и балетъ, дето взелъ участие и прочутиятъ на времето танцьоръ въ Римъ, Пиладесъ. И наградата за всичко това било понѣкога само една статуя, която въ тѣзи времена, при безплатния трудъ на толкозъ роби, не ще да е струвала твърде много. Тържествени ще да сж били и мирнитѣ религиозни процесии, сжщински праздненства за населението. При праздника на Юнона въ Фалери една тържествена процесия потеглила отъ почитаната гора на богинята къмъ града. Тржбни звукове дали знакъ за тръгване. Начело се движели бѣлоснѣжни крави и други жертвени животни, а напредъ — избранъ бикъ съ завити рога. Следвали после девици въ най-изящни украси, въ злато, въ дълги бѣли дрехи, съ златошити обувки, носейки на главитѣ си дарове; после идвали жрицитѣ, най-после образътъ на самата богиня. Навсѣкжде, дето процесията минавала, момчета и момичета простирали килими по улицитѣ. При такива празднества народъ и любопитни се стичали отвредъ, а съ позволението на римския сенатъ тѣзи празднества се обръщали въ сжщински панаири.

Тукъ се говори изобщо за живота на римския градъ, но каквото е било другаде, това ще да е било и при насъ, съ много или малко промѣни, съобразно мѣстнитѣ условия. Като единъ цвѣтущъ градъ, особено въ времето, когато по цѣлата римска империя въ продължение на почти два вѣка царува миръ и спокойствие, когато навсѣкжде по пжтищата владѣе пълна сигурность, и Никополисъ е ималъ своя интензивенъ общественъ животъ, своитѣ забави по форума и театъра. Нѣкога ще откриемъ тѣзи следи, зарити още дълбоко въ земята. И хлѣбарьтъ, който въ древностьта е и воденичарь, и абаджията, и многобройнитѣ питейни заведения ще да сж били наредени тукъ около форума. По рисунки отъ помпейска кѫща ние виждаме вървежа на цѣлия дребенъ градски животъ. Ние имаме даже фирмитѣ на гостилницитѣ. Така, на една кѫща стои: Гостилница на Хигина Фирмусъ. На друго мѣсто се чете: Гостилница подъ наемъ, гостна стая съ три легла. Но отъ надписи по стенитѣ научаваме и за гоститѣ, които сѫ пренощували нѣкога тамъ. Единъ любезенъ и довѣрчивъ съпругъ не скрилъ и своя копнежъ къмъ оставената си съпруга: „Вибий Реститутъ пренощува тукъ самичъкъ и мислѣше за своята Урбана". Въ сѫщата стая сѫ записани имената на четирма скитащи артисти. По стенитѣ стихоплетецъ пъкъ нѣкой написалъ и словата: „Домакине, дано такава лъжа единъ пѫть и тебе да постигне. Ти си пиешъ несмѣсено вино, а на гоститѣ го давашъ съ вода".

Страноприемницитѣ около главнитѣ изходни порти сѫ имали, както днешнитѣ ханове, достатъчно мѣсто и за колата, и за добитъка на хората. Ясна представа за тѣзи убѣжища имаме отъ разкопкитѣ въ Помпей, но пѫтницитѣ отъ по-добритѣ съсловия избѣгвали да нощуватъ въ тѣхъ по понятни и за днешнитѣ условия причини. Тѣ търсили гостоприемството на близки и познати.

При общия миръ, при доброто материално състояние на империята и частно на града Никополисъ, което може да се види отъ монументалнитѣ постройки, при малкото за сега намѣрени бронзови статуйки, релиефи, оброчни плочки, мраморни статуи, но и при великолепната бронзова глава на Гордиана III, може да се заключи и за изкуството, което се е развивало въ града. Не ще съмнение, много предмети сѫ донасяни и по търговски пѫть, но много повече е правено на самото мѣсто. Това може да се каже на първо мѣсто за надгробнитѣ паметници, после за монументалнитѣ обществени постройки съ своитѣ изящно изработени колони и капители отъ римско-коринтски стилъ. Трѣбва да се видятъ украситѣ по архитравитѣ (надстълпие) отъ варовникъ, по фронтонитѣ, за да се разбере това мѣстно изкуство. Рѣдко нѣкоя наша обществена постройка би се похвалила съ такива архитектурни орнаменти. Изкуството на древнитѣ най-добре може да се види и въ монетитѣ на Никополисъ, дето сѫ ни запазени многобройни изгубени художествени и архитектурни паметници.

* *

Всичко останало отъ Никополисъ покрива сега пластъ земя, а много нѣщо отдавна е съборено, изчезнало, нѣкои паметници достигнали дори до Севлиево и Елена. Това, което още стои отгоре като печаленъ споменъ отъ славно минало, нищо не говори, нищо не споменава за този величественъ градъ на победата, центъръ и главенъ градъ на Долна Мизия. А нѣкога животътъ е текълъ тукъ, както сега, съ всичкитѣ му тревоги и суетни.

Напразно ще се взирате да зърнете сега отдалече изправени островърхи кули или назѫбени яки стени. Погледътъ ще блуждае по малкото поле на развалинитѣ, ще пребroди могилитѣ, ще премине нивята и ще се спре само по изоставенитѣ и забравени отъ времето порутени стени на резервоара.

Въ нашитѣ земи сѫ основани и просѫществували много римски градове. Тукъ не бихъ могълъ да ги изброявамъ даже. Но много отъ тѣхъ загинали съвсемъ. Пришълцитѣ ги подновили, стариятъ материалъ билъ вграденъ въ новитѣ постройки. Какво можемъ да видимъ сега отъ Сердика, отъ Филипополисъ, какво отъ Augusta Traiana? Единствено по-добре запазени сѫ ни останали Oescus, Nicopolis ad Istrum, имали щастието, че не попаднали въ разораваната отъ населението площь.

А за да разберемъ бързото развитие на по-сетнешната култура, пъкъ и тази на прабългаритѣ, трѣбва да разберемъ основата, върху която тази култура израстнала. Това може да се види само въ развалинитѣ на античнитѣ римски селища, разрастнали нѣкѫде въ по-новитѣ времена въ сѫщински градове. Макаръ съ прекѫсване, винаги е имало една връзка, една приемственость. Животътъ никога не загасва напълно. Той спиралъ само за кратко. Така до известна степень се обяснява сега и появяването и въздигането на онѣзи грандиозни и монументални паметници, които изникнаха нѣкога въ Плиска, Мадара и Преславъ.

КНИГАТА СЪДЪРЖА:

Стр.

Предхристиянски религиозни течения въ нашитѣ земи, отъ проф. Янко Тодоровъ . . 5

Античната цивилизация въ България, отъ проф. Янко Тодоровъ 42

Единъ римски градъ въ България — Никополисъ адъ Иструмъ, отъ д-ръ Иванъ Велковъ 88

БИБЛИОТЕКА „ВРЕМЕНА И НАРОДИ“

ОБЩЕДОСТѪПНИ ОЧЕРКИ ИЗЪ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
И ИСТОРИЯТА НА СВЪТА

РЕДАКТОРЪ
СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ

ИЗДАНИЕ
БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

СЕРИЯ ВТОРА

(ДЕКЕМВРИЙ 1941 — МАЙ 1942)

ДЕЙЦИ НА ВЕЛИКАТА ФРЕНСКА РЕВОЛЮЦИЯ. ОТЪ ЛУИ МАДЛЕНЪ, ОТЪ ФРЕНСКАТА АКАДЕМИЯ. ЦЕНА 20 ЛВ.

ЖИВОТЪТЪ ВЪ СТАРА ГЪРЦИЯ. ПО Ш. ПИКАРЪ, ПРОФ. М. РОСТОВЦЕВЪ И Ф. ДЕ КУЛАНЖЪ. ЦЕНА 20 ЛВ.

АНТИЧНА КУЛТУРА ВЪ БЪЛГАРИЯ. ОТЪ ПРОФ. ЯНКО ТОДОРОВЪ И Д-РЪ ИВ. ВЕЛКОВЪ. ЦЕНА 20 ЛВ.

ПЕТЪРЪ ВЕЛИКИ. ПО ПРОФ. В. КЛЮЧЕВСКИ И С. ШУБИНСКИ.

КОЛОНИАЛНИ ЗАВОЕВАНИЯ ВЪ СВЪТА (РАЗВИТИЕ НА КОЛОНИАЛНАТА ПОЛИТИКА. ИНДИЯ). ПО ПРОФ. И. РЕЙСНЕРЪ И ДР.

ПЪРВИ ВЪЗРОЖДЕНЦИ. ОТЪ ПЕТЪРЪ ДИНЕКОВЪ, ДОЦЕНТЪ ВЪ УНИВЕРСИТЕТА.

ВСЪКА КНИГА СЪДЪРЖА ОКОЛО 100 СТРАНИЦИ, ВЪ ДРЕБЕНЪ ШРИФТЪ, ГРИЖЛИВО ИЗДАНИЕ.

ЦЕНА НА ОТДѢЛНА КНИГА 20 ЛЕВА
ОБЩЪ АБОНАМЕНТЪ ЗА ШЕСТТѢ КНИГИ
ОТЪ СЕРИЯ ВТОРА — 100 ЛЕВА.

СЕРИЯ ПЪРВА

(ДЕКЕМВРИЙ 1940 — ФЕВРУАРИЙ 1941)

БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПА (САНЪ-СТЕФАНО И БЕРЛИНЪ — 1878). ОТЪ ПРОФ. Г. П. ГЕНОВЪ. ЦЕНА 10 ЛЕВА. (ИЗЧЕРПАНА).

ФРАНЦИЯ ПРЕЗЪ ВЕЛИКАТА РЕВОЛЮЦИЯ. ПО ЖАНЪ РОБИКЕ И ЛУИ МАДЛЕНЪ. ЦЕНА 15 ЛЕВА. (ИЗЧЕРПАНА).

БОГОМИЛСТВОТО (ПРОИЗХОДЪ И СѪЩНОСТЬ). ОТЪ НИКОЛА ФИЛИПОВЪ. ЦЕНА 10 ЛЕВА.

ПОЩЕНСКИ АДРЕСЪ:
БИБЛИОТЕКА «ВРЕМЕНА И НАРОДИ»,
БУЛЕВ. «ЦАРИЦА ИОАННА» № 60 — СОФИЯ
ПОЩЕНСКА ЧЕКОВА СМЪТКА № 6474

ЦЕНА 20 ЛЕВА